

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної
безпеки
Кафедра історії ім. проф. М. П. Ковальського

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра на тему:
**«ФІЛЬВАРКОВЕ ГОСПОДАРСТВО ВОЛИНИ
У XVIII СТ.»**

Виконала:

студентка 2 курсу, групи ЗМІ-2
спеціальності 032 Історія та археологія
освітньо-професійної програми «Історія та
археологія»

Стецюк Лілія Степанівна

Керівник – кандидат історичних наук,
доцент Близняк Микола Богданович

Рецензент – доктор історичних наук,
професор Кулаковський Петро Михайлович

Робота допущена до захисту
(протокол № __ засідання кафедри історії від
_____ 2022 року)

Завідувач кафедри історії ім. проф. М. П.
Ковальського: _____ Микола БЛИЗНЯК

Острог, 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ВОЛИНИ У ХVІІІ СТ.	7
РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК ФІЛЬВАРКОВИХ ГОСПОДАРСТВ У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У ХVІІІ СТ.....	39
РОЗДІЛ 3. ФІЛЬВАРКИ ВОЛИНИ ЯК ГОСПОДАРСЬКІ КОМПЛЕКСИ	54
ВИСНОВКИ	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	72
ДОДАТКИ	77

ВСТУП

Актуальність теми. Питання формування і функціонування господарських комплексів різних історико-географічних регіонів раннього Нового часу є одним з важливих напрямків досліджень в історичній науці, як критерій розвитку суспільства. Аграрна історія регіонів викликає постійний інтерес у дослідників на різних етапах розвитку історичної науки, адже вони відігравали визначальну роль у розвитку у соціально-економічних відносин. У сільській місцевості проживала переважна більшість населення. Процес первісного нагромадження капіталу в аграрній економіці не завершився в XVIII ст. і продовжувався до кінця XIX ст. Його особливістю, на відміну від західноєвропейського, було утвердження фільварково-відробіткової системи організації сільського господарства за умови збереження феодального характеру держави, що юридично закріплювала традиційні соціально-економічні відносини. Аграрні відносини в українських землях оцінюються в історико-економічній літературі по-різному.

Частина вчених вважає, що всі перетворення не виходили за межі феодального господарства, яке ще не вичерпало потенційних економічних можливостей. Держава зберігала феодальний характер. Селяни домоглися особистої свободи, але були користувачами землі, залишався позаекономічний примус у вигляді грошової та натуральної земельної ренти.

Інші дослідники зміни в аграрних відносинах оцінюють як аграрний переворот: знищено феодальну власність, окрім монастирської та незначної шляхетської, права на які практично не були реалізовані; у приватних маєтках відробіткова рента трансформувалася у грошову і натуральну; сформувалася і стала переважати приватна індивідуально-трудова козацька і селянська власність на землю; суб'єктами господарювання були домогосподарства селян, розвивалися товарно-грошові відносини, в тому числі купівля-продаж землі. Монастирське і церковне землеволодіння зростало за рахунок придбання і захоплення селянських та громадських

земель. Общини виділяли священникам подвір'я, поля, сіножаті для ведення господарства.

Щодо вивчення Волині як історико-географічного регіону, то є багато напрацювань з історії, географії населення, історії господарства. Станом на першу половину XVIII ст. основу економіки Правобережної України становило сільське господарство. В той час вагомою ланкою аграрного сектору були фільваркові господарства, що почали впроваджуватися у володіннях шляхти ще в часи Великого князівства Литовського.

Стан наукової розробки теми. Фільварки здавна привертали увагу широкого кола дослідників насамперед тому, що через їх розвиток можна простежити соціальні відносини між землевласником та селянином. Вагомий внесок у розробку проблеми зробили вчені, зокрема Олексій Баранович¹, Валентина Маркіна², Анісія Козій³, Василь Балух⁴, Юрій Овсінський та інші. Більшість дослідників вважала, що становлення фільваркової системи визначалося наступними чинниками: політичне засилля шляхетства, наявність великого шляхетського землеволодіння, «революція цін», рівень урбанізаційних процесів, розвиток зовнішнього та внутрішнього ринків. Розкриття цієї теми було б неможливим без використання вже набутих знань. Для реалізації поставленої в роботі мети були використані праці вітчизняних та зарубіжних дослідників. Серед них слід виділити такі праці істориків минулого як: О. Цинкаловський Краєзнавчий словник «Стара Волинь і Волинське Полісся» (1914), О. Барановича «З історії заселення Південної Волині. Записки історично-філологічного відділу» (1925) та «Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в.» (1955), видання «Історія міст і сіл Української РСР» (1971), І. Гуржія «Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському

¹ Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. Москва, 1955 256 с.

² Маркина В. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века (социально-экономическое развитие). Киев, 1961. 236 с.

³ Козій А. Фільварково-панщинна система в Речі Посполитій (проблема генезису). Курс лекцій. Львів, 1993. 39 с.

⁴ Балух В. Фільварки пізньосередньовічної Польщі. Чернівці, 1999. 378 с.

господарстві України першої половини XIX ст.» (1954). Вагомий вклад зробили і сучасні дослідники такі як: Близняк М.Б. у наукових працях «Реєстр челяді та пасічників Почаївського монастиря середини XVIII ст. як історичне джерело» (2013), Карліна О. у роботі «Доходи і видатки повітових міст Волинської губернії наприкінці XVIII – в середині XIX ст.» (2009) та інші. Використані також дослідження польських істориків Я. Рутковського, І. Барановського, Б. Барановського, М. Балінського.

Мета та завдання дослідження. Метою даного дослідження є аналіз історичного процесу розвитку фільварків Волині у XVIII ст. Реалізація поставленої мети передбачає вирішення кількох **основних завдань**:

- дослідити характерні риси соціально-економічного розвитку Волині у XVIII ст.;
- охарактеризувати поширення фільваркових господарств та їх структуру;
- з'ясувати особливості розвитку фільварків Волині як господарських комплексів.

Об'єктом дослідження є соціально-економічний розвиток Волині у XVIII ст., а **предметом дослідження** виступає розвиток фільваркового господарства краю.

Хронологічні рамки даного дослідження окреслені XVIII ст. від початку відродження земель Волині після Руїни до третього поділу Речі Посполитої у 1795 році.

Територіальні рамки дослідження визначаються межами Волинського воєводства Речі Посполитої (1566-1795 років), що включало Луцький, Кременецький та Володимирський повіти.

Методологічну основу роботи становлять принципи історизму, об'єктивності, всебічності. Вони дозволяють об'єктивно висвітлити процеси розвитку фільварків Волині та з'ясувати основні етапи їх розвитку.

Методи дослідження визначаються поставленою автором метою роботи та її основними завданнями. Робота побудована на аналізі доступних

джерел та літератури. У роботі застосовувалися методи наукової евристики, класифікації і критики джерел та літератури. Використовуючи порівняльно-історичний, системно-структурний та історико-типологічний методи, здійснена спроба простежити історичний розвиток фільварків Волині, дослідити загальні закономірності та індивідуальні особливості цього процесу. Використання загальнонаукових методів аналізу та синтезу, системно-структурного підходу дає можливість розглянути фільварки Волині як цілісну систему, виявити різноманітні типи зв'язків у них і звести їх у цілісну картину.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ВОЛИНИ У XVIII СТ.

Волинське воєводство, як і воєводства Київське та Брацлавське, було утворено у складі Великого князівства Литовського за ухвалою Віленського сейму 1565-1566 рр. Згідно з Люблінською унією (1569 р.), його разом з тими ж воєводствами опанувало Польське королівство. Відтоді Волинське воєводство перебувало під владою Речі Посполитої до кінця XVIII ст.

Територіальною основою воєводства була Волинська земля, кордони якої від її виникнення в період Київської Русі протягом кількох століть змінювалися. Воєводство займало терени в басейні правих приток Прип'яті – Горині, Стиру, Стоходу і Турії, в лісостеповій і лісовій географічних зонах, межувало на півночі з Пінським повітом Берестейського воєводства Великого князівства Литовського, на північному заході й частково на заході (в районі Грубешівського анклаву) з Холмською землею Руського воєводства, на заході – з Белзьким воєводством і Львівською землею Руського воєводства, на півдні - з Тербовельським повітом Галицької землі Руського воєводства, Кам'янецьким і Летичівським повітами Подільського воєводства, на сході – з Житомирським і Овруцьким повітами Київського воєводства⁵.

Волинське воєводство упродовж XVIII ст. займало площу 39916 км². Чисельність населення становила 770 тис. осіб (1629 р.). За період 1629-1775 рр. населення Волині скоротилось на 15,3 тис. осіб. У воєводстві налічувалось 2 375 поселень, з них - 115 міст і містечок та 2260 сіл. Основною галуззю сільського господарства Волинського воєводства було землеробство, тваринництво не мало товарного характеру⁶.

Промисловість відігравала в економіці другорядну роль і була представлена металургією і металообробкою, деревообробною, будівельною,

⁵Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Накладом Товариства «Волинь», 1986. Т. 2 : Л-Я. С. 56

⁶Баранович О. З історії заселення Південної Волині. Записки історично-філологічного відділу. Київ, 1925. Кн. VI. С. 10–19.

скляною, хімічною, харчовою і легкою галузями. Позитивним було зростання чисельності міст і містечок краю та розвиток таких форм промислового виробництва, як мануфактури. Серед негативних чинників розвитку регіону – набіги татар, війни (Визвольна війна під проводом Б.Хмельницького, гайдамацький рух, Коліївщина), суперечності фільварково-панщинної системи, односторонності зернового господарства, переважання сільського господарства над галузями промисловості та загострення зовнішньо-політичних відносин.

О. Баранович писав про використання в ремеслі та промислах Волині XVIII ст. головним чином кріпаків. В. Маркіна, посилаючись на думку І. Гуржія про поширення найму в Україні XVIII ст. в основному в роботах, що вимагали високої кваліфікації, досить не виразно висловила щодо нього в межах правобережного регіону. Як зазначила вчена, в південній частині Волинського воєводства у другій половині XVIII ст. за вільним наймом інколи працювали не лише ремісники, але й чиншові селяни та бурлаки. Водночас селяни краю долучались до робіт у фільварках, підприємствах маєтків, панських господарствах за винагороду, яка рідко наближалася до платні вільнонайманої праці⁷.

На Волині наприкінці XVIII ст. виникають перші мануфактури, базовані переважно на праці кріпосних селян, згодом були засновані такі ж підприємства з використанням вільнонайманої праці. Поява цієї нової форми виробництва зумовлювалася переважно економічними інтересами великих землевласників, а також потребами держави, особливо щодо матеріального забезпечення військових. Мануфактурне виробництво, яке виникло з розвинених у краї кустарних промислів, поширилось у суконній промисловості, виготовленні фарфорово-фаянсових виробів, винокурінні, у виробництві скла, поташу, паперу, заліза. Воно концентрувалось переважно у Звягелі, на Заславщині, Рівненщині тощо. В окремих полотняних

⁷Баранович О. З історії заселення Південної Волині. Записки історично-філологічного відділу. Київ, 1925. Кн. VI. С. 10–19.

підприємствах Волині працювало понад 50 і навіть близько 100 осіб, хоча не всі вони були вільнонайманими (кінець 90-х років XVIII ст.)⁸.

Аналізуючи демографічну, суспільно-економічну ситуацію у Волинському воєводстві XVI-XVIII ст. ми дійшли висновку, що історико-географічний регіон на даному етапі функціонування характеризувався поступовим занепадом економіки та скороченням чисельності населення.

XVIII ст. характеризувалося зростанням володінь великих феодалів: Радзивілів, Сангушків, Браницьких, Потоцьких, Чорторійських та ін., у власності яких була більша частина території сучасної Волині.

У волинських містах і містечках з'являються католицькі ордени бернардинів, капуцинів, тринітаріїв, піарів, бригіток, шариток та ін., які швидко перетворюються на великих земельних власників, будують монументальні архітектурні комплекси, комплектують крупні бібліотеки, відкривають навчальні заклади. Прикладом потужного освітнього закладу є школа піарів у Любешові, яку 1760 року закінчив герой польського визвольного руху Тадеуш Костюшко.

Ремесла і промисли цього часу переростають у більш високу форму виробництва – мануфактури. До нашого часу збереглась продукція Корецької порцелянової фабрики. До традиційних волинських виробництв й надалі відносять металургійне виробництво з болотяних руд та гутний промисел.

Матеріали також розповідають про видатних діячів освіти та культури Волині XVIII ст., зокрема, Стефана Стубілевича, випускника Володимирського василіанського колегіуму, професора фізики Віленського університету; Йова Кондзелевича – українського іконописця, ігумена Луцького братського Хрестовоздвиженського монастиря; Абрахама

⁸ Калініч Т. Формування територіального устрою Волинської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. // Літопис Волині: всеукр. наук. часопис. Луцьк, 2008. Ч. 4. С. 29-34.

Фірковича – караїмського просвітителя, історика і археолога; Алойзи Фелінського – польського письменника і громадського діяча⁹.

Погіршується становище міського населення. Нерідко міські жителі відбували панщину, гужову повинність, ремонтували і утримували замки, фортеці тощо. Все це негативно позначалося на розвитку міст, ремесел і торгівлі.

Значного розвитку досягають вірменські колонії. Однак під впливом асиміляторської політики Польщі і соціально-економічних чинників, внаслідок яких заможні вірмени одержували шляхетство, відбувалося досить швидке ополячення вірменського населення.

Разом з соціальним польський уряд посилив національний та релігійний гніт населення Волині. Було видано ряд постанов, спрямованих на обмеження прав і діяльності православної церкви. Насильно насаджувався католицизм.

Упродовж XVIII ст. у західних і правобережних українських землях кількість цехів зменшувалася порівняно з першою половиною XVII ст. В середньому по містах діяло лише по 6–9¹⁰.

Організаторами виробництва та координаторами господарської діяльності дедалі більше ставали купці-підприємці, що виступали посередниками між ринком та розрізненими ремісниками-партачами, забезпечуючи їх інструментами, сировиною, замовленнями. Особливо швидко процеси розкладу цехового ремесла та формування розсіяної мануфактури розгорталися на Волині.

Разом із тим на етапі формування виробничого підприємництва та розвитку місцевої промисловості у межах Речі Посполитої українські міщани зазнавали всіляких утисків, зокрема, їм заборонялося займатися ремісництвом, торгівлею та брати участь у міському самоврядуванні. Національний склад підприємницької верстви визначений політикою

⁹ Гуртовий Г. Волинь – край козацький: Історико-краєзнавчі нариси. Луцьк: Надстир'я, 2000. С. 252

¹⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. С.562

підтримки польських та німецьких купців і ремісників католицького віросповідання¹¹

В 1711 році цар Петро I передав західні терени України полякам і знову на опустошену Волинь почали повертатися володарі маєтків магнати і поміщики.

Коли на початку XVIII століття на Волинь докотилися хвилі повстання під керівництвом Семена Палія, якому вдалось закріпити свою владу на схід від річки Случі селянський рух спалахнув з новою силою. Активну участь брали волиняни і в гайдамацькому русі 30-х років XVIII століття, а також у Коліївщині. «Маніфест», розповсюджений гайдамаками 1767 року на Волині, закликав трудящих українців і поляків до спільної боротьби проти шляхти.

На території всієї Правобережної України протягом XVIII ст. склалися й співіснували три форми маєтків: у першому переважали слободи, грошова рента (чинш) і продуктовий податок; у другому, поряд із чиншем, запроваджувалася відробіткова рента; у третьому домінувала панщина. Запровадження чиншу і слобід було свідомим маневром польської шляхти, яка розраховувала на залучення більшої кількості робочої сили. Згодом, після закінчення терміну пільгових років, запроваджувалась відробіткова рента і посилювалась особиста залежність селян.

В економічному плані власність феодалів на землю реалізовувалась у різних формах ренти: продуктивній, грошовій та відробітковій. Панщина, на відміну від сусідніх воєводств Правобережжя, стала головною формою експлуатації селян Волині. Вона досягала 5-6 днів, а на півночі воєводства – 3-4 дні в тиждень з волоки. Проте, у середині XVIII ст. розміри панщини зросли. Це було пов'язано із підвищенням цін на зерно і відповідно – збільшенням посівних площ фільварків, які потребували додаткової робочої сили.

Отже, можна зробити висновок, що на Волині у другій половині XVII-XVIII ст. селяни були основною виробничою силою у фільварково-

¹¹Там же. С.564

панщинних господарствах і перебували у поземельній і особистій залежності від поміщика.

Населення України, а в тому й Волині не хотіло підкоритися кріпацьким порядкам; виявилось це в Гайдамаччині, або Коліївщині, які огорнули повстаннями південно-східну Волинь. Під повстанчим прапором Залізняка і Гонти сходилися люди з Київщини і Волині. Такий стан продовжувався до 1774 року, відколи то розпочинається тісне співробітництво російського військового корпусу генерала Кречетнікова з польським військом під командуванням гетьмана Браницького. Спійманий і виданий полякам Гонта був у жорстокий спосіб замучений на смерть Стемпковським.

В часі цих повстань, до Польщі на Волині належали такі більші міста: Дубно – 1,127 домів, Заслав – 884, Полонне – 813, Любар – 805, Остріг – 705, Костянтинів – 672, Крем'янець – 607, Луцьк – 597, Олика – 594, Володимир, Рівне, Лабунь, Степань, Ковель понад 400 дим. кожен.

З подимного реєстру 1775 р. відомо, що у Волинському воєводстві налічувалось 110 міст і містечок та 984 села. Отже, відбулося відносно зменшення кількості міст і містечок наприкінці XVIII ст., вже у складі Російської імперії, що можна пояснити зарахуванням деяких містечок (наприклад, Боремеля Дубенського, Жидичина Луцького, Поворська Ковельського, Губкова Рівненського повітів та інших) до переліку сіл¹². У воєводстві домінували приватно-власницькі міста (91%). Друге місце розділили королівські, тобто державні (4,5%) та духовні (4,5%). Всього у містах і містечках Волині в останню чверть XVIII ст. нараховувалося 23417 димів.¹³

Розвиток міст на Правобережній Україні після повалення народно-визвольного руху проходив в умовах дальшого наступу класу феодалів. У

¹² Карліна О. Доходи і видатки повітових міст Волинської губернії наприкінці XVIII – в середині XIX ст. *Історичні студії Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки*. Луцьк, 2009. Вип. 1. С. 16-22.

¹³ Близняк М.Б. Городяни Волині XVIII ст.: національний склад і конфесійні характеристики. *Збірка матеріалів III Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку»*. Дніпро, 2018. С. 139–142.

1703 р. шляхетський сеймик Волині звернувся до Подільської, Київської, Брацлавської шляхти виступити з закликом проти слобід. Населення міста і села відстоювали слободи ще тривалий період часу¹⁴.

З врахуванням подимних реєстрів 1774-1775 рр. А. Перковським було вираховано чисельність населення Волинського воєводства. У 1775 р. вона становила 754,7 тис. осіб. За 146 років (1629-1775 рр.) населення краю зменшилось на 15,3 тис. осіб. Негативний вплив на зростання чисельності Волині мали чисельні набіги татар (1605, 1606, 1615, 1617, 1618, 1620, 1650 рр.), непоодинокі випадки великих засух, набіги сарани.

Необхідно зазначити про найпривілейованіший стан – шляхту. Число шляхти на Волині XVIII ст. було більшим в порівнянні з іншими регіонами. То ж число шляхетських сімей зафіксоване тарифами, як власників певної кількості димів, охоплюючи, і дідичів, і тимчасових власників становило на Волині не менше 860, тоді як на Київщині – 610, на Брацлавщині – 220¹⁵.

У 1776 р. польський сейм скасував магдебурзьке право на всій території Речі Посполитої. Але в 1791 р., бажаючи відновити політичне значення міського населення, сейм прийняв новий закон – «Про вільні королівські міста в Речі Посполитій». Цей закон визначав недоторканість особи міщан, виборче право усіх громадян міста, право участі в апеляційних судах, право участі через виборних представників в засіданнях сейму. Всі міста визнавались вільними, а їх територія відновлювалась згідно наданих грамот¹⁶.

Період з середини XVII до початку XVIII ст. характеризується майже повним зникненням єврейської громади з території Волині, що було викликано подіями Визвольної війни, розрухою та фізичним винищенням єврейського етносу. Вже з початку XVIII ст. розпочинається новий етап у

¹⁴Брянцева Т.П. Соціальна структура населення міст Волині наприкінці XVIII ст.: Вісник КДУ: серія історії. Київ, 1981. Вип. 21. С. 79-87.

¹⁵Верменич Я. В. Волинська губернія. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова).* Київ: Наук. думка, 2003. Т. 1 : А-В. С. 606.

¹⁶Баранович О. З історії заселення Південної Волині. Записки історично-філологічного відділу. Київ, 1925. Кн. VI. С. 10–19.

житті єврейської громади на теренах досліджуваного регіону. Єврейська громада у селах Кременецького повіту, на жаль, не подана окремо по кожному поселенню. У повіті було виділено спеціальні територіальні округи, в яких, залежно від густоти населення, об'єднано певну кількість сіл навколо міста чи містечка.

Відомо, що серед історичних джерел збереглися дані щодо кількості єврейського населення у досліджуваному регіоні. Так, за ревізією 1765 р. на Волині мешкало 17 846 євреїв. Зокрема Волинський кагал налічував 1733 осіб, Дубенський – 2492, Заславський – 3891, Кременецький – 1829, Ковельський – 1516, Луцький – 1012, Люблінський – 1226, Острозький – 1777, Новоград-Волинський – 577, Овруцький – 607, Рівненський – 1186. За даними ревізії 1795 р. у Волинській губернії євреї склали 3,6 % населення¹⁷.

Період XVIII ст. характеризувався подальшим зміцненням позицій великих іноземних феодалів. Провідну роль в економіці Волині відігравали маєтки 13 найбагатших магнатських родів, які налічували більше 2 тис. житлових будинків кожен, в яких проживало більше 2/3 населення усього воєводства. Найбагатшим був рід князів Заславських, п'яти представникам якого належала 1/4 частина усіх поселень Волині.

На початку XVIII ст. сільське господарство Волині ще не відродилося після отриманих значних збитків внаслідок військових дій 1648 – 1654 рр. і війни зі Швецією. Помітно зменшується феодалне землеволодіння. Основною галуззю і надалі залишалось землеробство. У структурі зернових найбільшу частку займало жито – 30%. Далі йшов овес – 25-30%, пшениця – 10-12%, гречка – 12-13% і ячмінь – 8-12%. Врожайність зернових у XVIII ст. була нижчою, ніж у XVI ст. Тваринництво було представлене вирощуванням

¹⁷Баранович О. З історії заселення Південної Волині. Записки історично-філологічного відділу. Київ, 1925. Кн. VI. С. 10–19.

великої рогатої худоби, свинарством, вівчарством і птахівництвом. В загальному сільське господарство велось екстенсивним шляхом¹⁸.

Значного розвитку набула деревообробна галузь промисловості, яка зосереджувалась переважно на Поліссі. На базі лісових ресурсів розвивалась і хімічна промисловість. Вона була представлена виробництвом поташу, смоли, дьогтю, деревного вугілля. Велика кількість поташень зосереджувалась у Клевані, Торчині, районі Полісся. Разом з іншими розвивалась у цей період і харчова промисловість. У містах зосереджувались хлібопекарська і м'ясопереробна галузі, у селах – борошномельна. Пивоваріння мало місце майже у всіх містах Волині, а у великих містах діяли навіть десятки пивоварень. Виробництво горілки зосереджувалось як правило в селах. Добре розвинутою була борошномельна галузь харчової промисловості. У переважній більшості міст і сіл були млини. Легка промисловість була представлена швейною галуззю, виробництвом сукна і ковдр. У дрібних містах працювало по кілька, а у великих навіть десятки кравців¹⁹. У фільварках були млини, винокурні та броварні. Разом із феодалними монополіями вони здавалися на відкуп (в «оренду»).

Фільваркові млини на півдні Волині працювали за допомогою водяної сили. Вони влаштовувалися при численних ставках, як правило, біля краю греблі, щоб млин не трясав греблю і до неї зручніше було під'їхати. Вода зі ставка прямувала через шлюз дерев'яним настилом і падала на колеса в одних млинах зверху, в інших – знизу. Водні колеса зазвичай робилися із соснового дерева, палечні колеса – із дубового. У великих млинах вали мали залізні вертлюги. Величина млинових каменів була неоднаковою. Застосовувалися камені шириною 1,5 ліктя при товщині верхнього каменю 1 лікоть, нижнього 1,5 ліктя та інші. У ступах виготовляли крупу. На великих ставках ставили кілька млинів. У 1797 р. на Старокостянтинівському ставку

¹⁸Історія Волині: З найдавніших днів і до наших часів / Михайлюк О.Г. та ін. Львів: Вища школа, 1988. 238 с.

¹⁹ Костиця М. Ю., Кондратюк Р. Ю. Волинська губернія. Енциклопедія сучасної України : у 30 т. Київ, Т. 10. 2013-2019.

було 4 млини: у першій – 3 камені, ступи та сукновальня; у другій - 3 камені, у третій і четвертій - по 3 камені²⁰.

Техніка помелу була примітивною. Значна частина зерна перетворювалася на відходи. Млин був власністю феодала і перебував у спадковому володінні мірошника. Зазвичай мірошник її й будував²¹.

Одночасно з концентрацією земельної власності відбувався також інтенсивний розвиток фільваркової системи, тобто розгортання феодалами власного господарства, заснованого на праці поневоленого селянства. Виникла ця система в першу чергу внаслідок розвитку товарно-грошових відносин. Спираючись на свою політичну могутність, шляхта намагалася збільшити доходи шляхом розгортання власної підприємницької і торгової діяльності, придушувала діяльність купців і підприємців не шляхетського походження. Однак у сфері товарного обігу шляхта змушена була поступатися перед новим, що лише почав народжуватись, класом - буржуазією. Основним джерелом доходів залишалось, як і раніше, сільське господарство. Отже, перед шляхтою постало питання про підвищення його прибутковості. Інтенсивна перебудова господарства феодалів найбільш характерна для періоду кінця XVI-XVIII ст. Реорганізація панських господарств вилилась у створення фільварків.

Широке розповсюдження фільваркової системи почалося із запровадженням волочної реформи 1557 р. короля польського і князя литовського Сигізмунда II. Була переміряна і поділена на волоки вся земля, якою користувалися селяни. Фільваркове господарство мало комплексний характер. Поряд із землеробством у фільварках розвивалося скотарство, основою якого було розвинене зернове виробництво. Фільваркова система призводила до обезземелювання селян, посилювала владу феодала над селянином. Але впровадження фільварково-панщинної системи не сприяло консервації феодальних виробничих відносин. Навпаки, її повсюдне

²⁰Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. Москва, 1955 с.91

²¹Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. Москва, 1955. С. 68

поширення в Україні означало початок руйнування феодального, натурального у своїй основі господарства, перехід до нових, більш прогресивних буржуазних відносин.

У XVIII ст. в сільському господарстві дещо підвищився рівень агрокультури: на більшості українських земель міцно закріпилася передова для того часу трипільна система сівозміни. Майже всюди застосовували сортове насіння, добрива. Зростання продуктивності сільського господарства - основи феодальної економіки - здійснювалося за рахунок жорстокої експлуатації селян польськими та українськими феодалами. Особливо погіршилося становище українського селянства з розгортанням панщинно-фільваркової системи. З організацією фільварків на перший план висунулася відробіткова рента. Юридичне оформлення панщини почалося в кін XV ст., коли за рішення Красноставського сейму на Холмщині була запроваджена щотижнева панщина в розмірі 1 дня з лану. Остаточному закріпаченню селян і дальшому збільшенню панщини сприяла аграрна реформа 1557 р. Найбільшого поширення панщина набула в землеробських районах з відносно розвиненими товарно-грошовими відносинами.

Велика північна війна (1700-1721) спричинила погіршення кількісного та якісного стану технічного обладнання, яким володіли селяни. Окрім того, зменшилась кількість тяглової худоби, погіршилась якість обробки землі та врожайність. А у 1709 році шведська армія сім разів проходила Волиню, двічі зупиняючись для довгих зупинок. Коронні війська перебували тут тричі протягом зими (у 1702-1704 роках), російські війська перебували у 1704-1711 роках.

Зупинки та марші військ завдали серйозних матеріальних збитків сільському населенню через примусове утримання солдатів, контрибуції та реквізиції. Реквізиції включали їжу та худобу (коні та воли). Предметом пограбування були в основному гроші, повсякденні речі (навіть сорочки та взуття). Війська, що проходили і дислокувались тут, поповнювали продовольство.

Початок XVIII ст. був також періодом стихійних лих. Волинь по черзі страждала від посухи та проливних дощів, повеней та градів, що призвело до неврожаю та голоду²². Шведські війська привезли епідемії чуми (у 1702-1711 рр.). Крім того, поширюється чума великої рогатої худоби. Повені знову траплялися з 1734 по 1735 р., аперіодичні епідемії тифу в період з 1736 по 1737 рр²³.

Військові дії спричинили безлюдність багатьох сіл Волині, а сільськогосподарські угіддя довгі роки лежали в занепаді. Населення також зменшилося, і становило на 33% менше, порівняно з початком XVII ст.²⁴.

Внаслідок війни та грабежів зменшилось поголів'я худоби, відповідно зменшилась якість ґрунту, через відсутність природних добрив. Спостерігалось помітне зменшення виробництва зерна (половина попереднього виробництва)²⁵.

Крах сільськогосподарської економіки та зубожіння селян, які вже не могли торгувати, також призвели до занепаду міст, занепаду торгівлі та ремесел.

Кожен селянин, який мав землю, повинен був відробляти заорки, зажинки, обжинки, закоски на панському полі. Всі, хто проживав у селі, були зобов'язані відробляти шарварки: тяглі селяни, тобто ті, що мали тягло – робочу худобу, працювали із нею, піші селяни, ті, що худоби не мали, працювали без неї. У Славутському та Берестецькому ключах відробіток шарварків залишався незмінним протягом XVIII ст. і становив 12 днів на рік робіт з ремонту чи налагодження греблі, млинів та спусті. Обтяжливою відробітковою повинністю для селян Славутського ключа було «подорожнє». Протягом досліджуваного періоду ця повинність змінювалася. Так, у період 1694-1730 рр. селяни були зобов'язані відвезти панські товари/майно до

²² Гуржій О., Реєнт О., Шапошнікова Н. Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII — початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. С. 122

²³ Гуржій І. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. Київ, 1954. С. 209

²⁴ Баранович О. З історії заселення Південної Волині. *Записки історично-філологічного відділу*. Київ, 1925. Кн. VI. С. 13

²⁵ Там само. С. 15

Острога чи Заслава, а піші, за потреби, – віднести листа. В наступні часи один раз на рік кожен селянин мав відбути подорож до порту на р. Вепр або на р. Західний Буг з метою вивезення збіжжя із фільварків на експорт.

Значну частину землі, що належала селянам, захопили фільваркові господарства. Площа фільварків росла, а разом із ним зростало кріпацтво.

Таким чином, на Волині з'являється значна частина сільського населення, яке мало невелику площу землі, посівів та безземельних селян.

Обмеження можливості продажу зернових продуктів призвело до розширення лікєро-горілчаної промисловості та посилення монополії на пропінацію. Дедалі частіше траплялися випадки продажу безземельних селян, часто навіть батьків та дітей продавали окремо. Селянин був змушений платити дедалі більше податків²⁶.

Наслідком описаної ситуації була все менша і менша продуктивність праці кріпаків у фільварках. Трипільна система, яка зазвичай використовувалась у фермерських господарствах застаріла.

Зниження ефективності панщини та сільськогосподарського виробництва також болісно відчувала дрібна і середня шляхта. Передача дрібного та середнього магнатського господарства великим магнатським господарствам ставала дедалі поширенішою. Зростання феодального землеволодіння уXVIII ст. супроводжувалося концентрацією земельного фонду і селян у руках магнатів. Магнатські латифундії інтенсивно витісняли середнє і дрібнє шляхетське землеволодіння.

Основними чинниками, які ускладнювали можливість селянам вести господарську діяльність були:

- зменшення площі землі, яку селяни могли використовувати (переважно пусті землі, які використовувались, як пасовища);
- селяни не мали часу на власне господарство, відробляючи панщину;

²⁶ Гроссман Ю. Деякі спірні питання виникнення фільварково-панщинної системи у Речі Посполитій // Українське слов'янознавство. Київ, 1971. С. 99.

- дедалі гостріший дефіцит коштів для придбання інвентарю та худоби.

Тенденції магнатів до надмірного збільшення панщини стримувалися головним чином селянським опором. Така боротьба набувала різних форм – від пасивного опору до навіть збройних протестів.

Проводячи масові протести, селяни вимагали від феодалів повернення захоплених наділів, общинних прав на пасовища, ліси, знищення феодалських монополій, права вільно переходу від одного господаря до іншого, обмеження повинностей та самоправства зі сторони поміщиків і адміністрації маєтків. З другої половини XVIII ст. втечі селян набувають масового характеру. Здебільшого втікали на територію Брацлавського, Київського, Подільського воєводств. Багато селян переселялись до Дону та півдня України, де силами втікачів здійснювалась колонізація нових територій.

З погляду товарності істотну роль відігравала пшениця, хоча її відсоток у загальному ареалі був значно меншим від жита. Значну частину фільваркових ґрунтів засівали вівсом. Посіяний навесні овес займав більшу частину земель, відведених під ярі культури і служив зазвичай кормом для худоби.

Популярним у вирощуванні був також ячмінь. Однак, хоча ячмінь і відігравав помітну роль у тогочасному господарстві, він не займав такої великої частини ареалу, як овес і здебільшого призначався для харчування, а також використовувався як солома для худоби.

Із чотирьох злакових культур, на які відводилась більша частина посівної площі, жито і пшеницю сіяли восени, а овес і ячмінь – навесні.

Окрім 4 основних зернових культур, вирощували й інші рослини: гречку (татарку), просо, горох, а з технічних культур – льон і коноплі залежно від потреб фільварків.

Згодом були засновані такі ж підприємства з використанням вільнонайманої праці. Поява цієї нової форми виробництва зумовлювалась переважно економічними інтересами великих землевласників, а також

потребами держави, особливо щодо матеріального забезпечення військових. Мануфактурне виробництво, яке виникло з розвинених у краї з кустарних промислів, поширилось у суконній промисловості, виготовленні фарфорово-фаянсових виробів, винокурінні, у виробництві скла, поташу, паперу, заліза²⁷. На окремих полотняних підприємствах Волині працювало понад 50 і навіть близько 100 осіб, хоча не всі вони були вільнонайманими (кінець 90-х років XVIII ст.)²⁸.

XVIII ст. характеризувалося зростанням володінь великих феодалів: Радзивілів, Сангушків, Браницьких, Потоцьких, Чорторійських та ін., у власності яких була більша частина території сучасної Волині. У волинських містах і містечках з'являються католицькі ордени бернардинів, капуцинів, тринітаріїв, піарів, бригіток, шариток та ін., які швидко перетворюються на великих земельних власників, будують монументальні архітектурні комплекси, комплектують крупні бібліотеки, відкривають навчальні заклади.

Щодо етнічного складу населення, то слід сказати, що на території Волині XVIII ст. він був досить строкатим. В містах проживали не лише українці, а й поляки, євреї, татари, турки, угорці, литовці, молдавани, цигани, вірмени. Проте вивчення етнічної та соціальної структури населення Волинського воєводства в історико-географічному аспекті досить ускладнене через брак вірогідних статистичних джерел²⁹. Значного розвитку досягають вірменські колонії, наприклад у Луцьку та Володимирі. Однак під впливом асиміляторської політики Польщі і соціально-економічних чинників, внаслідок яких заможні вірмени одержували шляхетство, відбувалося досить швидке ополячення вірменського населення.

Євреї, як правило, селилися переважно у містах та містечках, утворюючи райони спільного проживання. В краї, як і у всій Речі Посполитій,

²⁷ Мартинчук С. Мануфактурне виробництво Волинської губернії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. *Людина, суспільство, політика: актуальні виклики сучасності: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 12–13 лютого 2016 р.)* Одеса, 2016. С. 134.

²⁸ Калініч Т. Формування територіального устрою Волинської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. *Літопис Волині: всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк, 2008. Ч. 4. С. 29-30.

²⁹ Костиця М. Ю., Кондратюк Р. Ю. Волинська губернія. Енциклопедія сучасної України: у 30 т. Київ, Т. 10. 2013-2019. С. 34

єврейська громада продовжувала користуватися особливими правами та привілеями: євреї були звільнені від сплати загальнодержавних податків, й платили т. зв. поголовне на більш вигідних умовах. Вони не підлягали міській владі та судам, а лише владі своїх общин (кагалів та прикагалків).

Період з середини XVII до початку XVIII ст. характеризується майже повним зникненням єврейської громади з території Волині, що було викликано подіями Визвольної війни, розрухою та фізичним винищенням єврейського етносу. Вже з початку XVIII ст. розпочинається новий етап у житті єврейської громади на теренах досліджуваного регіону. Єврейська громада у селах Кременецького повіту, на жаль, не подана окремо по кожному поселенню. У повіті було виділено спеціальні територіальні округи, в яких, залежно від густоти населення, об'єднано певну кількість сіл навколо міста чи містечка.

Разом з соціальним польський уряд посилив національний та релігійний гніт населення Волині. Було видано ряд постанов, спрямованих на обмеження прав і діяльності Православної церкви. Насильно насаджувався католицизм.

Організаторами виробництва та координаторами господарської діяльності дедалі більше ставали купці-підприємці, що виступали посередниками між ринком та розрізненими ремісниками-партачами, забезпечуючи їх інструментами, сировиною, замовленнями. Особливо швидко процеси розкладу цехового ремесла та формування розсіяної мануфактури розгорталися на Волині.

Разом із тим на етапі формування виробничого підприємництва та розвитку місцевої промисловості у межах Речі Посполитої українські міщани зазнавали всіляких утисків, зокрема, їм заборонялося займатися ремісництвом, торгівлею та брати участь у міському самоврядуванні. Національний склад підприємницької верстви визначений політикою

підтримки польських та німецьких купців і ремісників католицького віросповідання³⁰

Розвиток міст на Правобережній Україні після повалення народно-визвольного руху проходив в умовах дальшого наступу класу феодалів. У 1703 р. шляхетський сеймик Волині звернувся до Подільської, Київської, Брацлавської шляхти виступити з закликом проти слобід. Населення міста і села відстоювали слободи ще тривалий період часу³¹.

Коли на початку XVIII століття на Волинь докотилися хвилі повстання під керівництвом Семена Палія, якому вдалось закріпити свою владу на схід від річки Случі селянський рух спалахнув з новою силою. Активну участь брали волиняни і в гайдамацькому русі 30-х років XVIII століття, а також у Коліївщині. «Торчинський маніфест», знайдений у Торчині (зараз селище міського типу Луцького району Волинської області) 14 червня 1767 року після завершення ярмаркових днів. За відсутності оригінального заголовка в тексті документа відомий в історіографії також під назвами «Проект селянської конфедерації», «Проект положення селянства», «Проект status plebei», «Торчинська супліка», «Торчинська хартія». Маніфест поширений польською і українською мовами в різних воєводствах Речі Посполитої, закликав українців і поляків до спільної боротьби проти шляхти.

Населення України, а в тому числі й Волині не хотіло підкоритися кріпацьким порядкам; виявилось це в Гайдамаччині, або Коліївщині, які огорнули повстаннями південно-східну Волинь. Під повстанчим прапором Залізняка і Гонти сходилися люди з Київщини і Волині. Такий стан продовжувався до 1774 року, відколи то розпочинається тісне співробітництво російського військового корпусу генерала Кречетнікова з польським військом під командуванням гетьмана Браницького. Спійманий і

³⁰ Там само. С. 25

³¹ Брянцева Т.П. Соціальна структура населення міст Волині наприкінці XVIII ст. *Вісник КДУ: серія історії*. Київ, 1981. Вип. 21. С. 80.

виданий полякам Гонта був у жорстокий спосіб замучений на смерть Стемпковським.

Період XVIII ст. характеризувався подальшим зміцненням позицій великих іноземних феодалів. Провідну роль в економіці Волині відігравали маєтки 13 найбагатших магнатських родів, які налічували більше 2 тис. житлових будинків кожен, в яких проживало більше 2/3 населення усього воєводства.

Основною галуззю і надалі залишалось землеробство. У структурі зернових найбільшу частку займало жито – 30%. Далі йшов овес – 25-30%, пшениця – 10-12%, гречка – 12-13% і ячмінь – 8-12%. Врожайність зернових у XVIII ст. була нижчою, ніж у XVI ст. Тваринництво було представлене вирощуванням великої рогатої худоби, свинарством, вівчарством і птахівництвом. В загальному сільське господарство велось екстенсивним шляхом³².

Значного розвитку набула деревообробна галузь промисловості, яка зосереджувалась переважно на Поліссі. На базі лісових ресурсів розвивалась і хімічна промисловість. Вона була представлена виробництвом поташу, смоли, дьогтю, деревного вугілля. Велика кількість поташень зосереджувалась у Клевані, Турчині, районі Полісся. Разом з іншими розвивалась у цей період і харчова промисловість. У містах зосереджувались хлібопекарська і м'ясопереробна галузі, у селах – борошномельна. Пивоваріння мало місце майже у всіх містах Волині, а у великих містах діяли навіть десятки пивоварень. Виробництво горілки зосереджувалось як правило в селах. Добре розвинутою була борошномельна галузь харчової промисловості. У переважній більшості міст і сіл були млини. Легка промисловість була представлена швейною галуззю, виробництвом сукна і

³² Baranowski I. Wieś i folwark: Studya z dziejów agrarnych Polski. Warszawa, 1914. S. 143.

ковдр. У дрібних містах працювало по кілька, а у великих навіть десятки кравців³³.

Отже, провідну роль в економічному житті України продовжувало відігравати сільське господарство. Хліборобство розвивалося в основному екстенсивне, за рахунок освоєння пусток, луків, заболочених місць.

Заможні землевласники часто здавали землю в оренду. Значну роль в їхніх господарствах відігравали промисли, пов'язані з сільським господарством, – обробка льону, коноплі, млинарство, гуральництво, а також з гутництвом, рудництвом, чумацтвом, торгівлею. Розвитку набула деревообробна галузь промисловості, що зосереджувалась на Поліссі. На базі лісових ресурсів розвивалась і хімічна промисловість. XVIII ст. на Волині характеризувалося подальшим зміцненням позицій великих іноземних феодалів.

Лісовий фонд на півдні Волині у зв'язку з продажем лісу на вивіз та місцевим споживачам до початку XVIII ст. різко скоротився. На той час ліси півдня Волині так порідшали, що не могло бути й мови про масовий продаж лісу. У XVIII ст. дерево з лісів півдня Волині йшло майже винятково на задоволення потреб у дереві самих маєтків.

Після руйнування краю потрібно було відновлювати фільварки та села. Основним будівельним матеріалом було дерево.

У 1702 р. на будівництво у с.Дзвинячій садиби феодала, церкви та будинків селян було витрачено кілька сотень дерева. Посесора с. Рабіївки в 1718 р. звинувачували в тому, що він вивіз із Курилівського лісу близько 1500 дубів для дворських та селянських споруд. Багато дерева йшло на будівництво винокурень, пивоварень, млинів, мостів тощо. У 1777 р, службовець власника маєтку доповідав: «для шлюзу Лозівського ставка я вже

³³Костриця М. Ю., Кондратюк Р. Ю. Волинська губернія. *Енциклопедія сучасної України*: у 30 т. Київ, 2014.Т. 10.С. 13.

маю 36 дубів, привезених із місцевих лісів та оброблених»; крім того, він збирався ще підвести дерево для шлюзу «зимовою дорогою»³⁴.

Значна кількість дерева була потрібна для ремонту та перебудови старих будівель. У тих документах ми зустрічаємо багато вказівок на видачу дерева для «репарації та консервації» будівель.

Прагнучи врятувати ліс від повного знищення, феодали обмежували витрату дерева на «домашні потреби».

Практику «вільного врубу» в ліси, як і витрати фільварків на паливо нормували. У 1751 р. Дзвиняцький фільварок міг отримати лише 10 возів дров щотижня, а Передмирецький – 15%. У 1763 р. у Вишневецькому князівстві норму видачі дров фільваркам скоротили та встановили одну для всіх фільварків: щотижня влітку по 4 вози, взимку по 6³⁵.

Заборонялося рубати на паливо дерево, придатне для будов. У 1751 р. було дозволено фільварку с.Кривчики брати в лісі дерево «на споруди непридатне, тобто лежаче або коріння», в 1764 р. Котюржинецькому і Колосівському фільваркам - «тільки дерево зовсім сухе, для будівель непридатне». посесори сіл Федьковець та Залісець мали брати в лісі дерево, «не рубаючи молодого, а лише старе, викривлене і як будівельний матеріал непридатне».

Було скорочено норми видачі лісу та винокуріям. У 1764 р. орендар Борсуковецької винокурні та корчми отримував у тод 600 возів дров, а Дзвіняцької – 812, у 1771 р. орендарі Борсуковецької, Борщівської, Передмирецької винокурень і корчем отримували по 100 возів.

Їм відпускалося лише «лежаче дерево та пні». Слідів видачі дерева для опалення селянам у середині та другій половині XVIII ст. ми не зустрічаємо; очевидно, її припинили. Скасувався і «вільний вруб на репарацію та консервацію» будівель.

³⁴Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. Москва, 1955 с. 30

³⁵Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. Москва, 1955. С. 98

У 1770 р. у Вишнівецькому князівстві була заборонена видача дерева з лісу будь-кому без «асигнацій» економа ключа. Асигнації були річні та разові³⁶.

З XVII століття сільське господарство Волині пережило дві зміни, на думку Ф. Броделя. Перша з них, що тривала з XVI до рубежу XVII-XVIII століть, отримала назву «татарського розквіту», оскільки, головним чином через вторгнення орди, колишнє бурхливе економічне зростання обернулося ще глибшою кризою. Друга модифікація, яка тривала з початку XVIII до середини XIX століття, була названа «мальтузіанським бумом», оскільки цього разу бурхливе економічне зростання змінилося тривалим застоєм, викликаним зменшенням доходів. Бажаючи спростити свої міркування, Бродель розділив модель на дві аналітичні частини: сільську інфраструктуру та надбудови. Сільська інфраструктура є основою всього економічного життя. Його існування визначається ритмом світу природи, особливо змінами пір року, а також землею, де вирощують зернові культури та розводять тварин. Поки зима несе з собою нестачу, хліб залишається найважливішим продуктом харчування, а кінь – основним транспортним засобом, продовжується старий спосіб життя. Над селом височіють надбудови: міста і держава, а з ними правові норми, різні види обміну, кредиту, промисловості і навіть перші фази капіталізму. Звичайно, ви повинні пам'ятати про пропорції - інші види діяльності - це просто острови в морі. Існує непереборне протиріччя між інфраструктурою та надбудовою. Сільська місцевість все та ж, а економічна активність у верхніх ешелонах може змінитися. Бродель вважає, що гнучкість надбудов пояснюється їх набагато меншим розміром порівняно з сільською основою економіки. Подібну думку можна застосувати до Волині та її економічної системи³⁷.

³⁶Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. Москва, 1955. С. 101

³⁷Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст. / Пер. з фр. Григорій Філіпчук. — К.: Основи, 1997.

Згідно з історіографією, Правобережна Україна у XVI–XVIII століттях була регіоном, майже повністю відірваним від світового ринку. На той час можливість експорту зерна – безперечно найважливішого об'єкта торгівлі Нового часу – не виходила за межі Дністра та північно-західної Волині. Через відсутність відповідних річок землі далі на схід були пов'язані із зовнішнім світом лише через торгівлю лісовими товарами та худобою.

У XVIIIст. лише загострилися тенденції попереднього періоду. Земельний голод став справжньою проблемою. Яскравим проявом дедалі більшого зубожіння були зміни кількості коней і волів на користь останніх. Проте найкраще про неухильне погіршення становища селян свідчить зростання панщини: у 1765–1789 рр. кількість панщинних днів у селах Волині зросла понад 60%, а чисельність населення практично без змін³⁸.

Незважаючи на це, ваш реальний прибуток все ж коливався в межах, визначених 1739 чи 1765 роками. Чи це стосується й усієї Правобережної України? Як показує дослідження Мечислава Кендельського, ймовірно, ні. За його підрахунками, річний приріст населення Київського, Волинського, Подільського та Брацлавського воєводств у 1772–1789 рр. становив 1,45 %, завдяки чому населення зросло з 2 597 тис. чол. до 3317 тис. чол. Звісно, до 1772 р. він був ще вищим, враховуючи те, наскільки низьким був початок зростання (звичайно, слід мати на увазі й покращення якості податкових реєстрів). Очевидно, застій запанував раніше, ніж в інших частинах Правобережної України. Пояснення здається досить простим. Волинь була на заході і була першою заселена після закінчення кризи в XVII ст³⁹.

Близько 1680 року населення Волині почало скорочуватися. Занадто мало виробництва викликало реакцію суспільства, яке вирішило проблеми найпростішим способом, тобто зменшивши його розмір.

³⁸Муляр А.М. Міграційні процеси на Правобережній Україні в кінці XVII-на початку XVIII ст. //Український історичний журнал. 2000. Вип. 2. С. 94-102.

³⁹ Там же, с.100

Надлишок людей з'явився разом із тимчасовим покращенням економічного становища в 1655–1675 роках. Після цього виробництво повернулося до нормальних розмірів попередніх десятиліть, що мало катастрофічно вплинути на кількість населення та рівень життя. Абсолютна більшість поселень на Волині так і залишалися дрібними приватновласницькими населеними пунктами з символічною формою самоврядування й переважанням серед їх мешканців не ремісничого люду, а сільськогосподарських виробників.

Власне, у 1770-і роки у Волинському воєводстві приватним власникам належали 90,4 % міст і містечок, у Брацлавському – 98 %, у Подільському – 77,2 %⁴⁰. Статус більшості з них фактично мало чим відрізнявся від сіл, а ремесла, якими тут займалися, обслуговували потреби панського двору та попит власної сільської округи. Вільні або так звані королівські міста все більше відчували тиск старостинської адміністрації, яка, ігноруючи міське самоврядування, поступово обмежувала його, обкладала міщан значними податками й повинностями. Магістрати й ратуші погрузили в корупції, хабарництві, фінансових зловживаннях, що негативно впливало на стан міського життя, підривало цехову систему самоврядних міст⁴¹.

Основна частина великих землевласників на своїх землях не займалася власним господарством. Величезна армія малоземельних і безземельних селян майже чатувала на кожну десятину землі, що потрапляла на ринок. Загальна картина орендних відносин у XVIII ст., така: всього селяни орендували понад 4,2 млн. дес. землі, що становило 21,3% від їх надільного землеволодіння. Зауважимо при цьому, що абсолютно точних даних щодо кількості орендованої землі на Волині у XVIII столітті немає. Одні автори завищували загальні показники орендного фонду, а деякі з тих чи інших причин, навпаки, занижували їх.

⁴⁰Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. Москва, 1955 с. 32.

⁴¹Стасюк І. А. Історія міст і сіл Теофіпольського району Хмельницької області : У 2 т. Хмельницький: Поділля, 2005. Т.2. С. 262

Протягом 1760-90-х років селянство на Волині, хоч і встигло купити чимало земель, але орендний фонд при цьому практично не скоротився. Згідно з розрахунками, на основі матеріалів перепису орендними відносинами на Україні зокрема і на Волині було охоплено 43,2% селянських господарств, які орендували 6287 тис. дес. Це становило близько 20% площі землекористування селян. Хоч її питома вага здається не такою вже й великою – лише 1/5 всього надільного землеволодіння, але роль орендних відносин у житті сільського населення Теофіполя була значною⁴².

Зрозуміло, що далеко не всю орендовану у землевласників землю відводили під посіви. Були й такі, хто належав до категорії заможних селян, але частину своєї землі з тих чи інших причин віддавав в оренду. Здавання землі було найбільш поширене на території Волині у XVIII ст. На Волині, тільки 3,1% селянських дворів віддавали всю або частину своєї землі в оренду. Здавалось б, що останні дві цифри не такі вже й великі. Але було доведено, що аналогічні показники «тільки здаються незначними» та підкреслено інформацію що, «Далеко важливіший, ніж абсолютні цифри оренди й здачі, ніж середні проценти здаваної землі або хазяїв, які здають землю, той факт, що здає землю головним чином біднота, а оренднують найбільшу кількість землі заможні»⁴³.

Вибірковий підрахунок дав такі результати: 43% безпосівних господарств віддавали землю в оренду. В міру зростання посівної площі зменшувалася кількість родин, які здавали свої ґрунти іншим власникам. Тих з них, де засівали до 3 дес., хоч селяни і засівали набагато менше землі, ніж орендували, але питома вага посівів на ненадільних ґрунтах була досить таки значною.

Найвищою питома вага оренди за гроші була на Волині – 96,5% усіх урахованих її випадків. Історики помітили, що нестача оборотного капіталу,

⁴²Стасюк І.А. Історія Теофіпольщини: 36. док. і матеріалів Центр. держ. іст. арх. України м.Київ. Т. 5. В документах архівів Сапег і Яблоновських. Шепетівка, 2008. 502 с.

⁴³ Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. С. 707.

невміння вести грошове господарство, нестача енергії в боротьбі з перешкодами, неминучими у всякому новому ділі, та інші подібні причини послужили масі поміщиків непереборною перешкодою до прямого переходу від натурального господарства до грошового і примусили їх шукати виходу з такого становища у зміні не способу ведення господарства, а способу одержання прибутку від землі. Таке становище привело до того, що маса землевласників повинна була припинити своє господарство й вдатися до віддачі земель для обробітку селянам за певну частину врожаю. Таким чином, на Волині встановилася так звана половинна система господарства, яка, розвиваючись з кожним роком, стає пануючою.

Виникає запитання: як та чи інша форма оренди впливала на життєвий рівень населення Волині XVIII ст. При грошовій, що мала місце в тей період в районах швидкого розвитку, господар міг в окремі (врожайні) роки мати деяку частину прибутку. Відробітки ж не залишили селянинові жодних надій на це. Кабальною була для його родини й оренда з частки врожаю (найчастіше - з половини)⁴⁴.

Також багато господарів змушені брати землю, не рахуючись з вартістю орендної плати. Виснажені й забур'янені землі, які, як правило, лише й віддаються в оренду і тільки в окремих випадках скуповуються. Але й цього замало. Господарі, які здають ґрунти, не задовольняються високою орендною платою. Щоб забезпечити себе робочою силою у період жнив, вони роблять це лише за умови відробітку покосом. Унаслідок цього ще більше підвищуються ціни на оренду. Орендарі були змушені насамперед приступити до збирання хліба у власника, а потім вже братися за свій. Умови оренди на Україні, зокрема на Волині, були в основній нестерпними.

Селянські господарства, як відомо, були у своїй основній масі дрібнотоварними. Найпершою метою їх існування було задоволення елементарних потреб сім'ї. Через високі платежі ті з них, які вважалися

⁴⁴ Teofilpol. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*. Warszawa, 1902. T.XV.Cz. 2. S. 656.

малозабезпеченими, змушені були продавати на ринку навіть частину зерна, необхідного для харчування родини. А звідси – недоїдання, хвороби, значна смертність. Темпи економічного прогресу сільського господарства на Волині виявилися вкрай низькими⁴⁵.

Але потрібно пам'ятати, що саме протягом XVIII ст. в земельних відносинах на Правобережжі та західноукраїнських землях відбулися істотні зміни. Землі Волині спустошувалися набігами татар. У Волинському воєводстві феодальне землеволодіння значно зменшилося,

Після остаточного утвердження Речі Посполитої на Правобережжі (Прутський мир 1711р.) почалася магнатська колонізація земель. В першій половині XVIIIст. на Правобережній Україні повсюдно утвердилася феодальна земельна власність.

Продовжувала існувати королівська (державна), магнатська, шляхетська, церковно-монастирська власність на землю. Діяв принцип абсолютної неподільної спадкової шляхетської власності. Нешляхетська власність заборонялася. Власність на землю давала право влади над підданими. Цей порядок був затверджений Конституцією 1768 р. у «Правах кардинальних», де було записано про непорушність влади і власності шляхетського стану на спадкові землі та їхніх підданих. Згідно із статутними правами ці землі ніколи не могли бути відібрані чи зменшені. Під час продажу, оренди, застави феодальних маєтків предметом угоди була не земля, площа якої не зазначалась, а села з усіма належними їм правами, фільварками, будовами, промислами, підданими та їхніми повинностями⁴⁶.

Так у Правобережній Україні лише незначній частині шляхти вдалося повернути колишні землі. Станом на 1785 р. шляхта-пани (260 сімей)

⁴⁵ Карліна О. Доходи і видатки повітових міст Волинської губернії наприкінці XVIII – в середині XIX ст. Історичні студії Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2009. Вип. 1. С. 16-22.

⁴⁶ Giżycki J. Spis ważniejszych miejscowości w powiecie starokonstantynowskim na Wołyniu z 32 rycinami. Stary Konstantynów: Nakładem niektórych ziemian wołyńskich, 1910. XIX. 767 s.

володіли 1600 фільварками, шляхта односельна – 300, шляхта дрібнопомісна (900 сімей) – 600 фільварками.

Більшість шляхти (близько 12 тис.сімей) становила загородова і безземельна шляхта – шляхта-голото. Це були нащадки староруських бояр, вільних поселенців, жителі шляхетських сіл, що здобули нобілітацію. Вони переважно «сиділи» на дрібних наділах землі або тільки в садибах – загородах, виконуючи чиншові повинності, дрібні послуги для власника землі.

Більшість представників шляхти отримували маєтки на умовах васальної залежності, оренди, служили управителями, економами, адміністраторами, у воєнних загонах магнатів⁴⁷.

Орендарі та посесори примусово купували у селян хліб, худобу за заниженими цінами, захоплювали майно, вимагали додаткових повинностей. У магнатському господарстві ця система відігравала роль лихварського капіталу.

Збереження кріпацтва на західноукраїнських і правобережних землях після Національно-визвольної революції в умовах зростання товаризації феодального господарства створили умови для подальшого розвитку виробництва на основі примусової кріпацької праці селян у формі феодальних (вотчинних) і посесійних мануфактур. Останні утворювалися як казенні, а потім передавалися в посесію (умовне спадкове користування) приватним особам чи одразу виникали як посесійні. На них працювали або приписні державні селяни, або куплені селяни спеціально для роботи на підприємствах. Частина поміщицьких мануфактур передавалася в оренду⁴⁸.

Цікавим фактом є і те, що На Правобережній Україні з утвердженням фільварково-панщинної системи в кінці 60-х років XVIII ст. панівною стала

⁴⁷ Стасюк І. А. Історія міст і сіл Теофіпольського району Хмельницької області : У 2 т. Хмельницький: Поділля, 2005. Т.2. с.56

⁴⁸ Костриця М. Ю., Кондратюк Р. Ю. Волинська губернія. Енциклопедія сучасної України : у 30 т. Київ, Т. 10. 2013-2019.

відробіткова рента. На Волині селяни із загальним наділом в 1/4-1/6 волоки відробляли 3-4 дні влітку і 2-3 дні взимку.

Провідну роль в економічному житті України продовжувало відігравати сільське господарство. Хліборобство розвивалося в основному екстенсивне, за рахунок освоєння пусток, луків, заболочених місць.

Заможні землевласники часто здавали землю в оренду. Значну роль в їхніх господарствах відігравали промисли, пов'язані з сільським господарством, - обробка льону, коноплі, млинарство, гуральництво, а також з гутництвом, рудництвом, чумацтвом, торгівлею⁴⁹.

Товарний характер селянських господарств обмежувало розширення фільварково-панщинної системи. Оскільки для забезпечення сім'ї хлібом необхідно було мати чималий наділ, то більшість селянських господарств не могла виходити на ринок із своєю продукцією. У ринкових відносинах брали участь чиншові господарства, ті, що мали не менше двох волів, орендарі землі у магнатів, селяни, які займалися ремеслом, торгівлею, чумацьким промислом. Поширена була оренда млинів мельниками, заможними селянами. Часто за короткий строк орендарі намагалися отримати від господарства максимальний прибуток, доводячи селян до повного розорення та злиднів.

Не сприяв розвитку народного господарства і той факт, що більшість населених пунктів перебувало в безпосередній залежності магнатів і заможної шляхти.

За деякими даними, оплата праці здебільшого здійснювалася як грошима, так і натурою (бо людина, що мешкає і доглядає в лісі, практично не могла успішно займатися власним господарством). Зокрема, його платня за рік в Теофіполі в середині XVIII ст. становила 150 злотих, «ординарії» (натуральні податки) жита, вівса, ячменю, пшениці, насіння, гороху, 136

⁴⁹ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Накладом Товариства «Волинь», 1986. Т. 2 : Л-Я. с.64

четвериків гречки тощо. Лісничий безпосередньо підпорядковувався економові магнатського помістя, як і всі інші працівники в окремих галузях господарства, хоча ті й були кріпаками.

В кінці XVIII ст. вирізнилось близько 20 основних видів ремесла, де майстри працювало за наймом. Серед провідних спеціалістів значились шевці, кравці, ковалі та інші⁵⁰.

Розвивалося винокуріння. Сировиною для виготовлення горілки і пива були жито, ячмінь, гречка, овес, пшениця. Дрібні гуральні та пивоварні діяли в кожному фільварку, маєтку, селі⁵¹.

Отож, на Волині мало місце зростання товарності магнатського господарства у XVIII ст., що і вело до створення нових фільварків і збільшення норми повинностей селян, адже всі основні види господарських робіт (заорки весною, оборки восени, зажинки, обжинки, закоси, обкоси) виконувалися ними та їхнім інвентарем. Панщина переважала на півдні Волині (до 234 днів у рік), інтенсивно поширювалася на Поділлі та в окремих районах Київщини, однак на півдні Брацлавщини і Київщини її майже не було. Крім панщини, посполиті відбували й інші повинності: шарварки (дорожна повинність), толоки, сторожу, гребельне та ін. Та і впровадження панщини обмежувало селянське господарство, що надавало поміщикам робочу і тяглову силу. Таким чином, головна роль в організації сільськогосподарського виробництва поступово переходила від селянського двору до панського фільварку, який все ширше втягувався у ринкові відносини. Разом з тим розвиток фільваркового господарства супроводжувався зменшенням селянських наділів та зростанням малоземельних і безземельних селян. Від середини XVIII ст. у Кременецькому повіті одночасно з розвитком панщини йшов процес

⁵⁰Стасюк І. А. Історія міст і сіл Теофіпольського району Хмельницької області : У 2 т. Хмельницький: Поділля, 2005. Т.2. с.215

⁵¹Тамже с.201

формування ринку праці, чому сприяло впровадження вільного і примусового найму місцевого населення⁵².

Люди страждали не лише від соціального, національного і релігійного гніту іноземних поневолювачів, а й від постійних воєн, політичної нестабільності й адміністративних змін. У господарському розвитку землі сучасної Волині відставали від Лівобережної і Правобережної України. На цих землях загальмувався розвиток продуктивних сил, особливо міст і мануфактурного виробництва, через зростання феодалного землеволодіння та повинності селян, погіршення їх юридичного становища.

Зростання магнатського землеволодіння призвело до занепаду й обезземелення селянських господарств. Багато селянських господарств не мали робочої худоби. Розвиток аграрного сектора всього Правобережжя наприкінці у XVIII ст. визначали рутинний стан техніки, екстенсивні методи господарювання і низька культура сільськогосподарського виробництва.

Водночас під впливом товарно-грошових відносин магнати і шляхта все частіше шукали шляхів збільшення кількості і розширення асортименту виробленої продукції. З цією метою в окремих маєтках у XVIII ст. помітні прогресивні нововведення, процеси і тенденції. Для підвищення родючості, зокрема, застосовуються сівозміни та угноєння ґрунтів, розширюється асортимент сільськогосподарських культур, поглиблюється спеціалізація їх вирощування. Більше уваги приділяється племінній та селекційній роботі в тваринництві. У землеробстві переважно вирощуються зернові культури. Збільшуються посівні площі, як правило, за рахунок освоєння луків, чагарників, заболочених місцевостей, косогорів тощо. На півдні Волині у першій третині XVIII ст. лише площі ярвини зросли у 10 разів. Саме на Волині широко культивувалися жито, пшениця, ячмінь, овес, просо, гречка, горох тощо. Проте серед культур зернового клину на першому місці стояли

⁵²Стасюк І. А. Історія міст і сіл Теофіпольського району Хмельницької області. У 2 т. Хмельницький : Поділля, 2005. Т.1. с.56

жито і пшениця. Та як ми вже знаємо, в другій половині XVIII ст. в окремих фільварках Кременецького повіту пшениця займала більше 30% озимого клину. Цьому значною мірою сприяли зростання цін на зерно. Зростає асортимент зернових культур⁵³.

Також у цей період на території Волині помітно збільшувалося вирощення таких технічних культур, як тютюн та коноплі. Наприкінці XVIII ст. почали вирощувати картоплю, кукурудзу, цукрові буряки. Сталися певні структурні зміни: поряд із землеробством у магнатських господарствах розвивалося тваринництво, садівництво, бджільництво, різні промисли, що відповідали не лише власним, а й ринковим потребам землевласника. Його господарство ставало багатогалузевим, у ньому поглиблювався поділ праці.

У XVIII ст. відбувалися зрушення не тільки в аграрному секторі, а й у промисловості, будівництві, торгівлі, фінансах. Базовими підвалинами розвитку промисловості того часу були ремесла та промисли. Серед ремісників Правобережжя найбільше було шевців, кравців, теслярів, ковалів, кушнірів, чинбарів, пекарів, м'ясників, ткачів, гончарів, ювелірів тощо. Проте розвиткові ремесел і промислів та економічному зростанню правобережних і західноукраїнських міст перешкождали монополні права магнатів і шляхти на найбільш прибуткові галузі господарства: млинарство, гуральництво, броварництво, воскобійні, поташні, цегельні. Тому зростання ремісничого виробництва відбувалося повільно й нерівномірно⁵⁴.

Серед допоміжних промислів фільваркового господарства чи не найприбутковішим було солеваріння. Відносини жуп та фільварків налагоджувалися як через внутрішній ринок, так і безпосередньо у формі додаткової панщини. Розвиток солеваріння та фільваркові господарства гармонійно доповнювали один одного.

⁵³ Берковський В. Характерні риси економічного розвитку Заславщини у XVI-XVIII ст. Пересопницьке Євангеліє – видатна пам'ятка української національної культури. Ізяслав; Острог, 2011.

⁵⁴ Верменич Я. В. Волинська губернія. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова). Київ: Наук. думка, 2003. Т. 1 : А-В. С. 606.

У XVIII ст, на півдні Волині панувала феодальна система господарства. У феодальних маєтках земля-поділялася і в селянську та панську-фільваркову.

У результаті трьох поділів Речі Посполитої і приєднанням до Росії Причорномор'я та Криму відбулися значні зміни у зовнішній торгівлі Правобережної України. Втратила колишнє значення торгівля через Гданськ і дедалі більша роль належала торгівлі через чорноморські порти. Волинь, Поділля, Київщина все більше втягувалися у тісні економічні зв'язки з Лівобережною Україною і Слобожанщиною, які в той час стали складовою всеросійського ринку.

Отже, соціально-економічний розвиток земель Волині у XVIII ст. мав свої особливості, які полягали насамперед у тому, що економічною основою цих регіонів було велике землеволодіння у формі магнатських латифундій з його фільварково-кріпосницьким гнітом, яке гальмувало вільний розвиток сільського господарства, ремесел і торгівлі, а також міст. Однак під впливом товарно-грошових відносин землевласники шукали шляхів підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, розвивали ремесла і промисли, торгівлю. Так розвиток у XVIII ст. саме на Волині підприємств мануфактурного типу, внутрішньої і зовнішньої торгівлі свідчив про новий етап у процесі формування ринкових відносин на цих землях⁵⁵.

⁵⁵Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. 707 с.

РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК ФІЛЬВАРКОВИХ ГОСПОДАРСТВ У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У XVIII СТ.

Одночасно з концентрацією земельної власності відбувався також інтенсивний розвиток фільваркової системи, тобто розгортання феодалами власного господарства, заснованого на праці поневоленого селянства. Виникла ця система впершу чергу внаслідок розвитку товарно-грошових відносин. Спираючись на свою політичну могутність, шляхта намагалася збільшити доходи шляхом розгортання власної підприємницької і торгової діяльності, придушувала діяльність купців і підприємців не шляхетського походження. Однак у сфері товарного обігу шляхта змушена була поступатися перед новим, що лише почав народжуватись, класом - буржуазією. Основним джерелом доходів залишалось, як і раніше, сільське господарство. Отже, перед шляхтою постало питання про підвищення його прибутковості. Інтенсивна перебудова господарства феодалів найбільш характерна для періоду кінця XVI-XVIII ст. Реорганізація панських господарств вилилась у створення фільварків.

Фільваркове господарство мало комплексний характер. Поряд із землеробством у фільварках розвивалося скотарство, основою якого було розвинене зернове виробництво. Фільваркова система призводила до обезземелювання селян, посилювала владу феодала над селянином. Але впровадження фільварково-панщинної системи не сприяло консервації феодалських виробничих відносин. Навпаки, її повсюдне поширення в Україні означало початок руйнування феодалського, натурального у своїй основі господарства, перехід до нових, більш прогресивних буржуазних відносин.

Зростання продуктивності сільського господарства - основи феодалської економіки - здійснювалося за рахунок жорстокої експлуатації селян польськими та українськими феодалами. Особливо погіршилося становище українського селянства з розгортанням панщинно-фільваркової системи. З організацією фільварків на перший план висунулася відробіткова рента.

Остаточному закріпаченню селян і дальшому збільшенню панщини сприяла аграрна реформа 1557 р. Найбільшого поширення панщина набула в землеробських районах з відносно розвиненими товарно-грошовими відносинами.

Подальшим кроком у посиленні визиску селян було впровадження панщини. При останній селянин повинен був виконати певну роботу у наперед визначений строк. Поряд з панщиною, натуральною і грошовою рентою селянина дуже обтяжували різні разові або сезонні додаткові повинності, додаткові підсобні роботи під час оранки, сінокосу, жнив. Крім того, існували так звані дарові дні, в які селяни повинні були робити на панських городах, чесати льон і коноплі, ловити рибу, чистити ставки, гатити греблі, стригти овець. Поширеними були також шарваркова, гузова і сторожова повинності.

Щоб виробляти продовольство ефективніше й у більшій кількості, феодали стали перетворювати свої володіння на комерційне орієнтовані господарства, що називалися фільварками. Прагнучи поставити селянські землі під свій безпосередній контроль, вони включали їх до своїх маєтків і замість оброку вимагали від селян ще більшої відробіткової праці. На відміну від Польщі, де фільваркове господарство швидко набуло значного поширення, на Україні це відбувалося повільніше. Для існування таких господарств суттєво необхідними були доступ до ринків та значна робоча сила. Хоч ці умови існували почасти в Галичині, на Волині та Поділлі, завдяки чому там незабаром виникли подібні господарства, вони були відсутніми у Центральній та Східній Україні. Перш ніж створювати там господарства, належало освоїти ці землі.

Фільваркове господарство на кріпосній праці й елементи мануфактурного виробництва прискорили економічний розвиток України. Частина одержаної продукції йшла як на внутрішній, так і на зовнішній ринок. Магнати й шляхта вивозили свої товари переважно до Західної

Європи, де вони коштували значно дорожче. Крім власної продукції, шляхта торгувала також товарами своїх підданих, скупленими в них за безцінь.

Грунтовне і всебічне вивчення аграрної історії західноукраїнських земель та суміжних польських воєводств, а саме розвиток фільварково-панщинної системи, є назрілою проблемою. З огляду на це пропонована праця присвячена висвітленню аграрної історії східних районів Речі Посполитої ранньомодерного часу, тобто сучасних західноукраїнських земель, соціально-економічний обрис яких визначався фільварково-панщинною системою, що пройшла тут стадії становлення та розвитку. Через вивчення історії фільварків пролягає шлях до розуміння господарського та суспільно-політичного розвитку західних регіонів сучасної України.

В історичній науці не існує повної згоди щодо того, на яких саме землях утворилися перші фільварки. Відомо, що початково у фільварки увійшли землі, які нещодавно стали доступними для сільськогосподарської діяльності.

На динамічний розвиток фільварків впливав зростаючий попит на зерно в Польщі та Західній Європі. Для роботи потрібна була робоча сила селян.

Незважаючи на це, на відміну від суто панщинної системи, селяни не належали знаті (вони не могли від них відмовитись чи продати).

На землях Речі Посполитої, ще в XVIII столітті розвинулися два типи фільварків:

- експансивний - орієнтований на вивіз хлібного зерна (переважно в землях вздовж Вісли та в Литві);
- автономний - орієнтована на місцевий продаж сільськогосподарської продукції, включаючи сільськогосподарських тварин (Великопольща)⁵⁶.

Експансивні фільварки, орієнтовані на виробництво монокультури, розташовувались у магнатських маєтках, і у великих королівських маєтках.

⁵⁶ Гроссман Ю. Деякі спірні питання виникнення фільварково-панщинної системи у Речі Посполитій. *Українське слов'янознавство*. Київ, 1971. С. 91

Автономні фільварки постачали на національний ринок безліч різноманітних продуктів. Через переважаючий профіль сільськогосподарського виробництва його можна виділити кілька типів автономних фільварків:

- фільварки, що займалися вирощуванням рослин,
- фільварки, що займалися тваринництвом,
- садівничі, риболовецькі, лісогосподарські та фермерські
- господарства, які займаються сільськогосподарською промисловістю, в яких були пивоварні, спиртозаводи, млини, лісопильні, а також цегельні та прядильні фабрики.

Великі землевласники поспішали використати господарські можливості, що відкривалися перед ними, тим більше, що система, була заснована на праці кріпаків, гарантувала їм, особливо спочатку, за інших рівних умов більші доходи, ніж чиншова система. За чиншової системи селянин користувався досить великою економічною самостійністю, він сам вів своє господарство, а після того, як були сплачені побори на користь пана, церкви й держави, він вирішував, яку частину валового доходу треба виділити на подальше ведення господарства, а яку на споживання. Якщо шляхтич підвищував повинності, селянин обмежував своє споживання, однак дуже урізати його він не міг. Після того як була досягнута межа, подальше підвищення повинностей лягало непосильним тягарем на господарство, доводячи його до повного руйнування. При панщинній системі господарство вів сам землевласник, воно було джерелом його доходів, тут вироблялися продукти, які він продавав місту. Внаслідок цього шляхтич міг знижувати життєвий рівень селянина в значно більшій мірі, ніж це було можливо при чиншовій системі, не боячись розорити господарства⁵⁷.

У 1760 у Лозівському маєтку (Лозах та Бодаках) для селянського поля було 806 плугів, а селянського у селах, цього фільварка – 380 плугів; у

⁵⁷ Історія Волині: 3 найдавніших днів і до наших часів / О. Г. Михайлюк та ін. Львів: Вища школа, 1988. С.96.

Федьковецькому фільварку (Фельвівцях, Задвір'ї та Загороджі) панського поля - 346 плугів, у селянського - 625 плугів; у Гічавському фільварку (Гічава і Коханівка) панського поля - 600 плугів, селянського 74 плуги в Колосівському маєтку панського поля-264 плуга, селянського - 238 плугів⁵⁸.

Аналізуючи розвиток фільварків, зокрема збут їхньої продукції, потрібно враховувати географічне розшарування фільварків у східних регіонах Польщі. Ці умови є важливими і під час вивчення внутрішнього та зовнішнього збуту товарів, що вироблялись у фільваркових господарствах. Частина хліба, головним чином на півдні і південному сході, продавалась на місцевому ринку для внутрішніх потреб. Як на території південно-східних, так і на території північно-західних староств міста і містечка поглинали велику кількість зернових культур.

До внутрішнього збуту слід віднести і зернову продукцію, необхідну для прогодування челяді і залишену на посівний матеріал. На насіння і на «victus» (прожиток челяді) завжди виділяли п'яту частину хліба.

У магнатських господарствах виробляли поташ і селітру, добували руду, діяли лісопилки, воскобійні, свічкарні, цегельні, гути тощо. У промисловому виробництві постійно розширялись ремісничі спеціальності (наприкінці XVIII ст. їх нараховувалося понад 300), спеціалізація ремесел (існувало, зокрема, 34 спеціальності з деревообробки, 25 – будівництва, 17 – виробництва одягу) і залучення ремесла до процесу товарно-грошових відносин⁵⁹.

Магнати закладали навіть родові гнізда. У 1665 р. Гризельда Вишневецька, вдова Єремії, зайняла у Шота 20 тис. зл, віддала йому в заставу Новий Вишнівець, родову резиденцію. Умови застави були надзвичайно важкі, бо дохід від Вишнівця був значно більшим, ніж 2 тис. зл. У 1670 р. вона, зайнявши 20 тис. ел. у Лисецького, викупила новий Вишневець у

⁵⁸Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. Москва, 1955 с. 26.

⁵⁹Стасюк І. А. Історія Теофіпольщини : Іст. нарис та зб. док. Центр. держ. іст. арх. України м.Київ. Т. 1. Давні акти. Хмельницький: Поділля, 2003. С.250

Шпота, але потім здала його в посесію Лисецькому. Останній користувався замком та всіма будівлями, прилеглими до нього, та отримував 2300 ел. із доходу від міста. У 1671 р. Гризельда Вишневецька визнала борг покійного чоловіка Лисецькому 12400 зл. і записала його на Новому Вишневі; тому Лисешкий отримав право брати щорічно з доходів від оренди 3300 зл.² Лисецький господарював у Новому Вишневі до 1698 року.

У 1676 р. графиня Тарновська, заплутавшись у боргах, закладає свої маєтки – Козин, Старики, Ситно та Чернівку – за 25-ті. зл., хоча річний прибуток від цих маєтків становив 4430 зл, і він міг би отримати 40–46 тис. зл. Небіжчик графині взяв у посесора 14 тис. ел. і не повернув. Наразі сама графиня бере у посесора 6 тис. зл. У «понеділок після провідного тижня» посесор повинен їй дати ще 4 тис. зл, крім логотипу 1000 зл. він повинен витратити на «репарації» «спустошеного ворожим нападом села Ситно та інших»⁶⁰.

У другій половині XVIII ст. на Волині значного розвитку набули гуральництво і броварництво. З податкових реєстрів по Кременецькому повіту Волинського воєводства за 1774 рік видно, що за переробку зерна на горілку й пиво землевласник з Базалії Антоній Бжеза платив 514 злотих і 24 гроші чопового⁶¹.

В той час на Волині гніт селян досяг найвищого показника. Тут домінувала відробіткова форма ренти, хоча вона і співіснувала з продуктовою та грошовою.

Головний рибний ринок був у Варшаві. 1777 р. купці, які не продали рибу у Львові, збиралися везти її до Варшави. Туди ж вирушала риба у другій половині XVIII ст. з Борсуцького, Передмирецького, Лозовського та інших ставків Вишневецького князівства.

Ціни варшавського ринку на рибу відбивалися на ціні спусків ставків півдня Волині, У 1708 р. орендар давав меншу, ніж раніше, суму грошей за

⁶⁰Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. Москва, 1955 с.27

⁶¹Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. Москва, 1955.С.88

спуски ставків Вишневецького князівства, мотивуючи це тим, що ціни на рибу у Варшаві впали (бочка риби коштувала лише 5 злотих).

Власники ставків зазвичай здавали їх в «оренду». підприємцям. Серед них були люди різного суспільного стану. Іноді ними були службовці феодала. У 1750 р. Купельський став орендувала Францишка Кравцова, дружина службовця Вишневецького замку. У 1773 р. узвіз ставка в Снігурівці орендував Вороняк, один із службовців в управлінні Вишневецького князівства. Великі ставки Вишневецького князівства у 50–60-ті роки XVIII ст. орендували підприємці іноді у компанії. У 1750 р. спуск Передмирецького ставка орендували Войцех Хлуда, колишній вйтом у Вишневці, «славетні», тобто городяни, Олександр Гривас і Олександр Зевич і «старозаконні», тобто євреї, Гаврась та Йосько Лановецькі. Деякі з цих підприємців орендували в компанії ставки неодноразово (Олександр Гривас, Олександр. Ярошевич - бургомістр м. Вишнівця, Давид Іщкович, Манус Суконник). У 80–90-ті роки XVIII ст. всіх цих орендарів витіснили Абрамовичі. У 1708 р. коли управління Вишневецького князівства оголосило про здачу в оренду ставків, то єдиним претендентом виявився Цудик Абрамович⁶².

Масового поширення на землях сучасної Волині набуло використання вільнонайманих робітних людей на будівництвах і ремонті промислових підприємств, житлових споруд (у тому числі й палаців), фортифікацій, ставків тощо.

Ставкове господарство вимагало великої кількості робочих рук. Греблі споруджувалися і ремонтувалися панщинною працею селян, головним чином рахунок шарварків. У селах, у яких були великі ставки, майже всі шарваркові дні йшли для потреб ставка. У 1761 р.с. Борсуки здавалося у трирічну посесію, виключаючи ставки. При цьому посесора було позбавлено права користування шарварковими днями. Шарварки використовувалися частково для «оренди», а головним чином «для ремонту гребель, мостів, млинів, будівель». Якщо шарваркових днів села, в якому був ставок, не вистачало для

⁶²Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Вольни в XVIII в. Москва, 1955 с. 95

ведення ставкового господарства, то недолік у них поповнювався за рахунок шарварків інших сіл. 1754 р. с. Чайкінці мало виділити 6 шарваркових днів для гребель Вишневецького князівства.

У тих випадках, коли шарварки не покривали потреб ставкового господарства, особливо під час капітального ремонту гребель, використовували переважно панщинні дні. Іноді наймали спеціалістів теслярів, землекопів. У 1762 р, влітку на греблі у с. Борсуки працювали найняті землекопи, ім було сплачено 563 зл. 17 гр. У 1796 р. економ Вишневецького ключа доповідав: Передмирецька гребля закінчена повністю так як ця гребля вимагала великої кількості робітників, то робилися роботи і за гроші. Працювали тут теслярі та землекопи. Землекопам платили по 10 гр. від квадратного сажня. Економ писав: «примушений був платити, бо зробити це панщиною було важко, особливо під час польових робіт»⁶³.

Переважна більшість робіт, пов'язаних зі спуском ставків і ловом риби, виконували селяни-кріпаки, що відбували панщинні повинності (шарваркові дні, підводну повинність, іноді і тижневу панщину). Фахівці – «майстри спускання води», рибалки – наймалися. У 1756 р. під час спуску Передмирецького ставка було три найняті працівники – майстер для спуску води та два рибалки. Кожен із них отримував по 3 зл. на тиждень протягом 20 тижнів.

Керував ставковим господарством всього ключа «ставничий». Він повинен був знати, як треба влаштовувати ставки, розводити в них рибу, виловлювати її; він повинен був «збирати в пам'яті все, що бачив у чужій практиці, все, до чого приходив у своїй практиці». Ставничий мав бути при ремонті гребель, враховувати земляні і теслярські роботи, «мати старанне спостереження» у тому, щоб ніхто смів без дозволу губернатора ловити в ставках рибу «вершами, чи вудками, чи тризубами, чи, боже збережи приводом». За всім стежити самому, не довіряючись підлеглим йому рибалкам, спостерігати за ними ще краще, ніж за чужими. Справді,

⁶³Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. Москва, 1955.С.90.

головними браконьєрами були феодала. У 1764 р. писали: «У ставках Борсуцькому та Лозовському люди дворські вдень і вночі ловлять рибу волоками».

Завідувач ставками був присутній при спуску ставка, спостерігав за всіма роботами та точним виконанням орендарями спуску всіх умов контракту, особливо стежив за тим, щоб залишили в ставку «належну рибу» для нового розмноження.

Так як економ ключа або ставничий могли спостерігати за спуском ставка лише наїздом, то при спуску великих ставків іноді ставили людину, яка знаходилася б постійно на місці спуску. 1772 р. адміністрація Вишневецького князівства, «не довіряючи тому, що орендарі виконають усі умови контракту», призначила постійним контролером узвозу Борсуцького ставка «пана Юзефа Карпінського». Він повинен був присягнути, що «не дозволить спускникам звабити себе якимось підкупом», не дозволить спускникам взяти жодної риби, яка повинна бути залишена в ставку для розмноження, що він «під час кожного лову справедливо записуватиме кількість зловлених риб», що «записуватиме продаж риб цими ж спускниками», що «у жодному разі, не допустить, щоб панське майно зазнало збитків». Карпінський мав оселитися біля ставка в одній із збудованих тут хатин. Карпінському обіцяли «після випробування його послуг» збільшити плату, а «після закінчення узвозу» рекомендувати його «до подальшої панської служби». Спускники (орендарі ставка) мали його годувати і платити йому по 2 зл. в тиждень.

У 1756 р. за спуском ставків у Передмирці та Борсуках спостерігав Севастіан з Вербівця, «який разом із ставничим мав присягнути, що будуть вірними у служінні» власнику маєтку. У 1783 р. за спуском ставків Передмирецького та Снігурівецького спостерігав «присяжний бурмістр»⁶⁴.

Невелика частина виловленої в ставках риби йшла для кухні та службовців феодала, решта продавалася переважно на віддалених ринках. У 1750 р. був укладений договір на спуск невеликого ставка в Купелі, Орендар

⁶⁴Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. Москва, 1955. С.93.

ставка сподівався збути рибу дома; якби це не вдалося, то власник обіцяв надати йому 12 підвід для вивезення риби до довколишніх міст – Вишнівець, Човган (Теофіполь).

У Почаївському фільварку 1756 р. м'ясо та молочні продукти видавалися лише адміністратору фільварку. Інші службовці, які працюють у фільварці замість м'яса та молочних продуктів отримували грошову плату.

Частину фільваркової худоби продавали. Купували його зазвичай купці для перепродажу. У 1740 р. орендарі Вишнівецькі відправили кілька десятків волів до Вроцлава.

У 1772 р. гнали на продаж у Броди худобу з Вишнівця, У 1776 р. економ Гальчинецької волості продав 38 голів «різної худоби» «обивателям вишневецьким». У Берестецькому ключі з червня 1774 р. до березня 1776 р. було продано 86 штук худоби за 6726 зл⁶⁵.

Доходи фільварків від продажу худоби були незначними порівняно з доходами від інших галузей фільваркового господарства. В Острівському фільварку у 1785–1786 рр. було продано 4 старі корови за 66 ел. два теляти – за 63 зл., свиноматка – за 16 зл., старий кабан – за 13 зл., два молоді кабани – за 20 зл.; всього на 121 зл. Зрідка фільварки, можливо, продавали свиняче м'ясо, сало, навіть молочні продукти⁶⁶.

Птахівництво у фільварках задовольняло насамперед потреби «панської кухні» та панських службовців. Птаха та яйця майже не продавали, У 1760 р, адміністратор с. Бутина продавав птицю у Бродах. У 1760 р. була відправлена в Люблін діжка яєць⁶⁷.

Феодали, які мали кінські заводи, частину коней продавали. Службовці Вишшевецького князівства в 1775 р. писали про продаж коней: «Ярмарок у Бродах був найгірший з усіх, бо ні коней, ні купців на коней не було; тому ми продали дуже мало коней і щось із великими труднощами».

⁶⁵Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. Москва, 1955 с. 63.

⁶⁶Там же с. 26

⁶⁷Там же с. 62

Виїзний кінь тоді коштував 9 червоних злотих, упряжка підібраних коней – цуг (ймовірно, 6 коней) – 200 червоних злотих. Червоний злотий дорівнював 18 злотим польським.

В 1770–90-х роках у промисловому розвитку сталися якісно нові зміни: у маєтках магнатів і шляхти виникали суконні, полотняні, панчішні, шкіряні та інші мануфактури. Здавна існуючі рудні, гуті, гамарні також набували мануфактурного характеру. У Базалійській волості відкрито у суконну мануфактуру на 95 верстатів, панчішну, суконну, екіпажну, крохмальну фабрики і друкарню. На панчішній фабриці, зокрема, діяли 25 залізних і 10 циліндричних верстатів, які обслуговували 34 робітники. Приватні фабрики було відкрито у Михиринцях – з виробництва фаянсових виробів, у Строках – полотна. Поміщицькі підприємства поступово витісняли міське дрібнотоварне виробництво у цих галузях. А це, відповідно, служило причиною того, що міста і містечка під польським гнітом почали занепадати як осередки економіки і торгівлі. В цьому полягала ще одна особливість соціально-економічного розвитку регіону⁶⁸.

При створенні нових фільварків використовувались заболочені ділянки з численними озерами та річками, тоді як там, де природні умови не створювали оборонні можливості, були споруджені і зміцнені штучні вали, системи ставків з дамбами та ровами. На випадок небезпеки дамби відкривали, а територію навколо фільварків та садиби затоплювало водою. Іншим способом захисту, знайденим у більших і багатших садибах, були огорожі, дерев'яні стіни. Проте, у XVIII вони збереглися здебільшого, як символ оборонного місця.

На рубежі XVII-XVIII століть у господарстві фільварків сталася криза, спричинена падінням цін на сільськогосподарську продукцію через численні війни в Європі (Тридцятирічна війна, криза в Англії), і також в самій Речі Посполитій (Шведський потоп, козацькі повстання). Отже, була проведена

⁶⁸Стасюк І. А. Історія міст і сіл Теофіпольського району Хмельницької області : У 2 т. Хмельницький: Поділля, 2005. Т.2. С.55

швидка реформа. Кількість щотижневої роботи було збільшено, що призвело до необхідності появи найманих робітників, які отримували від селян коня, що дозволяло їм виконувати необхідну роботу. Деякі селянські сім'ї також відправляли в найми своїх синів або працювали разом в сімейних господарствах. Ця стратегія збільшила кількість робочої сили та одночасно ліквідувала безробіття. Також було введено зобов'язання час від часу купувати сільськогосподарську продукцію (включаючи алкоголь). Незважаючи на суворі умови, протестів працюючих селян не було, а лише епізодична словесна критика та таємні втечі з села, також зросли витрати на утримання⁶⁹.

Водночас відбувається зростання цін на зерно за весь період з XVI до XVIII ст. було мінімальним. Виняток – друга половина XVIII століття; у цей час ціни на продукцію зростали швидше, ніж вартість життя. Однак це не могло зупинити процес краху кріпосницької системи. Тому що зростання «собівартості» фільварку на основі кріпацтва це було незворотнім явищем, і сприяло переходу на контрактну роботу.

До кінця XVIII століття садибні господарства були основою економічного та політичного значення шляхти. Кількість орних знарядь на фільварках початково була мінімальною. Це пояснюється використанням при обробітку панської землі здебільшого сільськогосподарських знарядь (також і волів), які належали селянським господарствам. У 30-х роках XVIII ст. шляхом значних фінансових витрат з боку власника інтенсивно набувався й «озалізнювався» власний орний реманент, який до початку 50-х років не оновлювався. Кон'юнктура зернового ринку другої половини 60-х років стимулювала покращання обробітку землі у фільварку та збільшення його їздового «парку»⁷⁰.

Ступінь товарності кожної із зернових культур залежав від структури посівів, розмірів урожайності, забезпеченості живим реманентом (конями)

⁶⁹Пичета В.А. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии. Москва, Государственное социально-экономическое издательство, 1940. С. 79

⁷⁰Rutkowski J. Historia gospodarcza Polski (do 1864) /Z przedm. W. Kuli. Warszawa: Ksieka i Wiedza, 1953. S. 105

тощо. Тому вищим був відсоток товарної продукції жита у Мазовії і Західній Великопольщі (вища врожайність і більший відсоток у структурі посівів), деяка перевага пшениці у Малопольщі (більший ареал посівів компенсував дещо нижчу врожайність) та спостерігалась певна рівновага продукції вівса (тут більший ареал і вища врожайність у деяких регіонах компенсувались кращим забезпеченням господарств конями, що призводило до більшого його споживання на місцях).

У магнатському господарстві діяла розгалужена адміністрація. Очолював її комісар чи адміністратор маєтків на Поділлі та Волині, що виконував контрольню-ревізійну функцію. Йому підпорядковувалася провентовий писар маєтків, економ, губернатори ключів і управителі фільварків. Останнім підпорядковувалася нижча адміністрація фільварків – провентові писарі, доглядачі стаєнь, «стадні писарі» (стадники), лісничі, городники, гуменні, побережники, ланові. Пов'язаними з фільварком були й обов'язки гуральняного писаря («доглядача бровару»). Зазначена адміністрація отримувала за свої послуги грошову винагороду та ординарію (натуральну виплату). Терміни перебування на тій чи іншій посаді, як і розміри виплат, залежали від сумлінності виконуваних адміністрацією обов'язків⁷¹.

Фільваркове господарство обслуговувала челядь, яку складали і поповнювали головним чином безземельні селяни. Пан на власний розсуд міг обирати з-поміж них необхідну робочу силу. Основну робочу силу фільваркового господарства становили залежні селяни. Їхні повинності й обов'язки перед двором фіксувалися в інвентарних описах. Власник маєтку їх регулярно змінював і доповнював. При цьому головну роль відігравали панщинна повинність (поруч із чиншем) і поділ селянських господарств на «тяглові» й «піші». Від часу відбудови фільварків панщина була нормованою, а її розміри коливалися в залежності від господарського стану

⁷¹Baranowski B., *Zmiany w stosunkach folwarczno-pańszczyźnianych w drugiej połowie XVIII w.*, *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce tom II, Część IV*, Warszawa, 1964 s. 107.

того чи іншого фільварку та його профілю. Загалом же панщина «шнурового» селянського господарства у фільварках ніколи не перевищувала 3 днів на тиждень (131 день на рік). Інші види відробітку та розміри данин визначалися «потребою», тобто доцільністю⁷².

Таким чином, переважна більшість маєтків магнатів перебувала у заставній та орендній посесіях. Для відновлення та господарювання в цих маєтках магнати не виробляли скільки-небудь значних витрат. У документах цього часу ми не зустрічаємо вказівок на те, що магнати вкладали кошти для відновлення господарства. Здача маєтків у посесію була зумовлена головним чином необхідністю покрити борги, отже, не передбачала продуктивних витрат. Магнати не мали необхідних засобів для відновлення та господарювання. І якщо, переслідуючи свої власні інтереси, вони брали участь у відновленні господарства, то воно було дуже незначно⁷³.

У закладених маєтках десятиліттями господарювали посесори. Щоб забезпечити собі можливо більший дохід, вони змушені були проводити деякі відновлювальні роботи.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що товарний характер селянських господарств обмежувало розширення фільварково-панщинної системи. Оскільки для забезпечення сім'ї хлібом необхідно було мати чималий наділ, то більшість селянських господарств не могла виходити на ринок із своєю продукцією. У ринкових відносинах брали участь чиншові господарства, ті, що мали не менше двох волів, орендарі землі у магнатів, селяни, які займалися ремеслом, торгівлею, чумацьким промислом. Поширена була оренда млинів мельниками, заможними селянами. Часто за короткий строк орендарі намагалися отримати від господарства максимальний прибуток, доводячи селян до повного розорення та злиднів.

Абсолютна більшість поселень на Волині так і залишалися дрібними приватновласницькими населеними пунктами з символічною формою самоврядування

⁷² Гроссман Ю. Деякі спірні питання виникнення фільварково-панщинної системи у Речі Посполитій. Українське слов'янознавство. Київ, 1971. С. 56

⁷³ Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. Москва, 1955 с.31

переважанням серед їх мешканців неремісничого люду, а сільськогосподарських виробників. Статус більшості з них фактично мало чим відрізнявся від сіл, а ремесла, якими тут займалися, обслуговували потреби панського двору та попит власної сільської округи. Вільні або так звані королівські міста все більше відчували тиск старостинської адміністрації, яка, ігноруючи міське самоврядування, поступово обмежувала його, обкладала міщан значними податками й повинностями. Магістрати й ратуші погрузли в корупції, хабарництві, фінансових зловживаннях, що негативно впливало на стан міського життя, підривало цехову систему самоврядних міст⁷⁴.

У другій половині XVIII ст. поглибилася торгова спеціалізація міст. Так, у Теофіполі продавалася сіль. У Базалії торгували худобою і солоною рибою. Наприкінці XVIII і в першій половині XIX ст. у містечку певного розвитку набуло промислове й ремісниче виробництво. У 1795 році тут жило 144 ремісничі родини. Згодом в Теофіполі вже діяли три шкіряні, цегельний і вапняковий заводи. Вони були дрібні, напівкустарні, переважала тут виснажлива ручна праця, а робочий день тривав по 12–14 годин⁷⁵.

У XVIII ст. певного розвитку набули в Теофіполі освіта й культура. При тринітарському монастирі в 1773 році збудували і відкрили парафіяльну чотирикласну школу, в якій навчалося 60 учнів з числа багатших католиків та працювали чотири учителі. 1783 року відкрилася повітова народна трикласна школа.

Слід згадати, що серед тогочасних об'єктивних зовнішніх чинників, які мали негативний вплив на розвиток фільваркових господарств, найбільше лиха спричиняли татарські набіги.

⁷⁴ Стасюк І. А. Історія міст і сіл Теофіпольського району Хмельницької області : У 2 т. Хмельницький: Поділля, 2005. Т.2. 496 с.

⁷⁵ Стасюк І. А. Історія міст і сіл Теофіпольського району Хмельницької області : У 2 т. Хмельницький: Поділля, 2005. Т.2. с.333

РОЗДІЛ 3. ФІЛЬВАРКИ ВОЛИНІ ЯК ГОСПОДАРСЬКІ КОМПЛЕКСИ

Існували церковні, міські і навіть селянські господарства, фільварки ж належали шляхті, яка, бажаючи збільшити виробництво, розширювала свої площі. Це було зроблено шляхом вилучення пустирів, пустель та пасовищ. Іноді захоплювались і селянські землі⁷⁶. З природних причин розвиток фермерських господарств був найсильнішим поблизу Вісли та інших судноплавних її приток. У більш віддалених районах, до яких можна віднести і Волинь, розвиток фільварків прийшов пізніше⁷⁷.

Закладені за борги або зруйновані шляхетські маєтки перебрали магнати, які мали кошти. У відповідь на зниження доходів шляхта посилила економічну експлуатацію сільського населення, зубоживши його. Іншим методом збільшення прибутку був розвиток пропінації (специфічна риса польського феодалізму, полягала у монопольному праві шляхти на виробництво алкоголю, поєднане із примусом до його купівлі селянами своїх маєтностей) – надзвичайно вигідної та прибуткової, оскільки не було необхідності дорогого та обтяжливого транспортування зерна.

Повільні зміни в управлінні відбулися лише у другій половині XVIII ст. Шляхтич, що мав одне або кілька сіл, як правило, управляв своїм майном самостійно. У цьому йому допомагали призначені ним помічники, як правило, вихідці з селянського населення. У великих маєтках фільварки, як правило, були більшими – окремими господарствами або цілими ключами керували спеціальні чиновники (офіціалісти) або орендодавці, які походили зі шляхти.

Садиба була центром фільварка. Це було місце проживання не лише власника чи управителя, а й деякої кількості слуг. Інструменти та частина врожаю також зберігалися там. Окрім садиби, на фільварках були розкидані

⁷⁶ Балух В. Фільварки пізньосередньовічної Польщі. Чернівці, 1999. С. 169

⁷⁷ Баранович О. З історії заселення Південної Волині. Записки історично-філологічного відділу. Київ, 1925. Кн. VI. С. 11.

на деякій відстані господарські споруди: комори, корівники, конюшні, свинарники, млини, пивоварні, спиртозаводи тощо.

Основним завданням управління маєтками була охорона власності феодала та забезпечення його доходів. Кожне село південної Волині було підпорядковане певному фільварку. Фільварком керував адміністратор. В інструкції адміністратору вказувалося, що останньому «віддається влада у фільварку належним до нього населенням».

Основним обов'язком адміністратора фільварку було «дбайливість по відношенню до всього, що стосується панських доходів». Від нього були потрібні «тверезість», «вірність пану» і «шира турбота» про майно феодала.

Адміністратор фільварку розпоряджався панщинними роботами кріпаків. Також він був зобов'язаний стежити за тим, щоб «піддані своєчасно виходили на панщину і своєчасно йшли» і примушувати у разі потреби її виконання. Він вів облік виконання панщинних робіт: «будь-які панщинні роботи» (він мав) «вписувати в таблиці, що хтось робив». Селянину, який виконав панщинну роботу, давалася відповідна квитанція.

Адміністратор керував господарськими роботами у фільварку і ніс відповідальність за стан обробки полів, посів та збирання хлібів, «Під час жнив» він мав «підраховувати копи та записувати їх». При обліку зібраного хліба мали бути присутніми гуменний і присяжний; останні, підраховуючи копи зібраного хліба, робили нарізи на спеціально призначених для цього паличках, виданих ним з управління ключа.

У XVIII столітті, з'явилися перші елементи, що провіщали аграрну революцію. Зміни відбулись у техніках та способах обробки землі, а також способи збирання та зберігання сільськогосподарських культур. Поширюються нові види орних культур(картопля і конюшина).

У маєтках середнього класу домінували ферми площею від 30 до 50 га, були також ферми площею 100-120 га, тоді як найбільші – близько 150 га⁷⁸.

Значно зросли посіви на фільваркових полях у другій половині XVIII ст. На початку 1760-х років. у Залісецькому фільварку посіяли «понад інвентарю» 148 четвериків та 8 мірок жита, 25 четвериків та 3 мірки пшениці. У Лозівському фільварку 1771 р. посіяли жита та пшениці 127 корців 25 гариць, у 1775 р. – 193 корці, 24 гариці.

У озимому клину сіяли жито та пшеницю. Посіви ярого жита були незначні, У 1747 році у 15 фільварках Вишневецького князівства було посіяно озимого жита 733 осьмаки та 39 мірок, ярого – 11 осьмак, у 1748 р., 1703 р. яре жито зустрічається у Козинському фільварку, 1717 р.– в Медесівці, 1771 р. у фільварках Вишневецького князівства.

Серед озимих культур переважало жито, але протягом століття посіви пшениці зростали, На початку XVIII ст., посіви пшениці на півдні Волині були невеликі. У 1694 р. у Козинському ключі частка в озимого клину становила 5% - 81685 т., 15% - 147 посів жита в 15 фільварках Вишнівецького князівства становив 73.8% озимого клину.

У 1740-х р. пшениці більше сіяли в південних районах, на околицях Ожиговець, Чорного Острову, де земля була кращою (багатшою за чорнозем), ніж у північних районах (околицях Вишнівця). У 1747 р. в Чорноострівському, Купельському та Войтовецькому фільварках частку пшениці припадало 34.6% озимого посівного матеріалу, в 1748 р– 35.1%, в інших фільварках, розташованих у околицях Вишнівця, в 1747 г, 1999 р. а в Колосовій, біля Кременця, в 1759 - 14.2%, в Охлопові, розташованому північніше (біля Горохова), в 1734 - 7.4%. У Чорноострівському фільварку в 1747 р частка пшениці в озимому клину досягала 40%.

Цікавим фактом є те, що фільваркові господарства створювали й

⁷⁸Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волини в XVIII в. Москва, 1955. С. 45.

утримували не тільки польські феодали, але й представники інших національностей, зокрема шотландці. У тогочасних документах вони згадуються як «шкоти». На жаль, у документах не збереглося жодних свідчень щодо розмірів їхніх фільварків⁷⁹.

«Курка»

Посіви проса були незначні. У 1748 р. просо сіяли в 11 із 15 фільварків Вишневецького князівства (в одному фільварку – 1,8 осьмаки, у двох – по 1/4, у чотирьох – по 1/8 осьмаки). У 1748 р. в Ожиговешком фільварку було посіяно 4,25 осьмаки проса. У 1749 р. просо сіяли у 14 фільварках Вишневецького князівства (у десяти фільварках менше, ніж по осьмаку, у чотирьох – понад осьмаки, у тому числі в одному – 4,75 осьмаки). У 1766 р. у чотирьох із семи фільварків Вишневецького ключа не сіяли проса, у двох фільварках було посіяно по 1/2 корця; в одному - 1,5 корця⁸⁰.

Велике поширення набула культура гороху. У 1748 р. посіви гороху відзначаються у кожному із 15 фільварків Вишневецького князівства. Горох сіяли білий та зелений.

З технічних культур на півдні Волині сіяли коноплі та льон, причому вважалося, що тут льон «не вдається» 5. У 1703 р. у Козинському фільварку було посіяно коноплі 3 корці, льону – 1 корець, у 1748 р. у 15 фільварках Вишневецького конопель – 22 осьмаки 21 мірка, льон посіяли в 7 фільварках того ж князівства – 2 осьмаки 11 мірок; у 1749 р. у тих же 15 фільварках - коноплі 28 осьмак льону - 3 осьмаки.

Панівною системою землеробства була трипільна. Поміщицькі поля були розкидані у багатьох місцях. Існувала велика чересмуга. У Козині фільваркові землі склалися з п'яти великих та кількох дрібних відокремлених ділянок. У Лозах в 1760 р. фільваркові землі знаходилися в 10 місцях, Всього в Лозах поміщицького поля було 306 плугів, найбільша

⁷⁹Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. Москва, 1955 с.25

⁸⁰Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. Москва, 1955 с.28

ділянка мала 75 плугів, найменша - 7. У Фельківцях в 1760 р. поміщицьке поле, що становило 8 місцях ділянками від 12 до 50 плугів тощо.

Частину фільваркових полів уважували. У 1764 р. посесор с. Залісець зажадав від власника села винагородити його за те, що він протягом чотирьох років витратив на «обробіток гною ланів та городу» 6 тис. днів панщини. Посесор, мабуть, перебільшував свої витрати, але такі, звичайно, мали місце. У 1759 р. посесор сіл Гнідави та Коханівки заявляв, що їм було «вивезено на лан за церкву з усіх скотарських дворів і хлівів 2479 підведення гною»

Налагоджувалися передусім поля під пшеницю. У 1764 р. економ Вишневецького ключа повідомляв власнику про свій намір вивезти гній у поле під посів пшениці і приорати його. Гній вивозився на парове поле зазвичай провесною. Разом із соломою він складався у великі купи, гнилий – у малі. Потім купи розкидали якомога дрібніше і акуратніше».

Землю орали плугами, причому плуг впрягалось до 6 волів. У 1778 р. посесор Залісець писав; «Є звичай у тутешньому повіті і в околиці, що поля, які називають парою, люди орють, як під жито, так і під пшеницю, негайно після св. Івана Хрестителя» (24 червня), «напередодні св. Варфоломія» (14 серпня) «їй добре розділеному полі зазвичай Засівають», Відома була мерзлява оранка. У 1764 р. у тих же Залісцях боярин зорав поле «за зиму, на зяблю».

У 70-х роках XVIII ст. в Берестецькому фільварку було орано зябло 200 плугів, Струмилецькому – 94, Островському – 45%⁸¹.

На Волині пшеницю промислово вирощували на більш родючих ґрунтах. Також вирощували пшоно, гречку, вику, горох, ріпу, так і технічні культури – льон і коноплі. Садівництво велося в менших масштабах. У садах переважали вишні та яблуні.

⁸¹Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. Москва, 1955 с.44-45

Жито на Волині складало близько 60% всіх посівів, за ним йшли - гречка (близько 15%), овес (близько 15%) та ячмінь (близько 10%). Пшениця займала найменшу площу серед вирощуваних зернових культур, приблизно 4%, незважаючи на те, що на Волині були одні з найкращих ґрунтів. Невеликі площі вирощування пшениці є наслідком застарілої техніки обробки землі⁸². Були також розвинені рибальство, лісове господарство та бджільництво.

Селянське та міщанське бджільництво було традиційним для південної Волині, існувало принаймні у формі бортництва, а потім і пасічництва. У XVIII столітті відбувається відновлення пасічних господарств, спустошених війною Богдана Хмельницького та подальшою Руїною. Числом пасік і пнів селянське і міщанське бджільництво переважало шляхетське. У другій половині XVIII ст. 1777 р. за інвентарем в мешканців Старокостянтинова нараховувалося 259 пнів. Поширити пасіку, підтримати її в часи занепаду легше було пнями десятинами. У 1772 р. на Вишнівеччині виникла потреба збільшити панські пасіки, залишають на підсилення пасік з пнів десятичних в Осовцю - 12, Радиїві - 9, Васьківцях - 4, Казнові - 4, Княжині - 8, Лозах - 9, всього 46 пнів. З реєстру пасік 1745 року дізнаємось про існування пасік у формі пеньків (всього 578 пнів) у найближчих селах до Почаєва – Комнатці, Савчинцях, Шпаковизні, Круглику⁸³.

У XVIII ст. існував ринковий попит на мед та віск, який і стимулював розвиток шляхетського пасічництва на Волині. 1736 р. було завезено до Бродів з мастків Вишнівеччини 16 півбочок меду і продано під час ярмарку.

У XVIII ст. бджільництво мало велике значення. У ті часи мед і віск цінували значно вище, ніж зараз. Цукру було мало, і він був дуже дорогий. У 1772-1773 р.р. фунт цукру коштував 1 зл. 18 грошей, вівця - 3,5 зл. коза – 4, корова – 28 зл. У 1767 р. у Вишневці фунт білого хліба коштував 2 гроші, фунт чорного хліба 1,5 грошей, фунт волового м'яса 4-5 гр. Значить, фунт

⁸² Козій А. Фільварково-панщинна система в Речі Посполитій (проблема генезису). Курс лекцій. Львів, 1993. С.30

⁸³ Rutkowski J. Historia gospodarcza Polski (do 1864) /Z przedm. W. Kuli. Warszawa: Ksieka i Wiedza, 1953. S. 109.

цукру коштував стільки, скільки 24 фунти білого хліба, 32 фунти чорного, 9–12 фунтів м'яса.

Вівця коштувала дешевше ніж кілограм цукру, корова коштувала стільки, скільки 7 кг цукру. Найкращим освітленням була воскова свічка. Величезну кількість воску спалювали у костелах та церквах. Ціна меду та воску впала лише у ХХ ст., коли стали виготовляти у великій кількості буряковий цукор та стеарин.

Феодали приділяли велику увагу бджільництву. Хоча пасіки були розташовані на території того чи іншого фільварку, але ми їх розглядаємо окремо від фільварків, бо вони не були підпорядковані адміністрації фільварку і до складу фільварку не входили. Пасіки знаходилися в безпосередньому завідуванні економа або губернатора ключа. Пасіки з фільварком були так пов'язані як винокурія і корчма. Якщо фільварк здавали в посесію, то зазвичай здавали разом винокурнею, корчмою та всією «орендою», але виключали пасіки⁸⁴.

У 1751 р. було здано у посесію с. Дзвиняче, «крім панської пасіки з усіма її будовами», 1775 р. – с. Залісці, «крім пасік дворських та десятини бджільної».

В другій половині ХVІІІ ст. кількість селянських пасік перевищувала кількість магнатських. Феодали збільшували свої пасіки за рахунок пасік за рахунок підданих, на що останні неодноразово скаржились⁸⁵.

Роботу пасічників контролювали присяжні. Відповідно до інструкції, виданої 1748 р., присяжний в Ожиговецькому ключі мав бути «під час виставляння і підмітання» пасік, знати про кожний рій і доповідати них губернатору, щоб той вів їх облік. Присяжний мав бути присутнім при осінньому вибиванні вуликів. Присяжний 1786 р. у Вишневецькому ключі отримував 60 зл. на рік. У 1760 р. у Вишневецькому ключі був

⁸⁴Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в ХVІІІ в. Москва, 1955.С.76.

⁸⁵Там же. С. 78

«надемотрщик» над шістьма пасіками, йому платили 100 зл. на рік. Економ ключа повинен був спостерігати за пасіками завжди. Інструкції 1772 р. наказували економові Вишневецького ключа «бути самому разом із присяжними при кожному підмітанні та вибиванні». 14 вересня 1777 р. економ Вишневецького ключа доповідав, що він уже півтора тижні їздить пасіками, спостерігаючи за вибиванням та забезпеченням належного збереження вуликів узимку. У 1758 р. у Старокостянтинівському ключі було наказано економіці «двічі на рік проводити огляд пасік, як панських, так і людських, з яких зазвичай йде до доходу пана – очкова і десятина, робити щорічно люстрації пасік під час роїв»⁸⁶.

З утвердженням фільварково-панщинної системи в кінці 60-х років XVIII ст. панівною стала відробіткова рента. На Волині селяни із загальним наділом в 1/4-1/6 волоки відробляли 3-4 дні влітку і 2-3 дні взимку⁸⁷. Окремими відробітковими повинностями селянських фільварків була робота на панський двір. Зокрема, по 1764 рік включно до такої роботи належало: в межах одного дня панщини змолоти та вивіяти по одній копії озимого збіжжя та по півтори купи ярового, дерти крупи товкти просо з зерна, виданого з фільварку. Крім того, існувало так зване «подорожнє», відробіткова повинність за якою кожен селянин фільварку повинен був відвозити товари або відносити листи пішки. Так селяни Славутського ключа регулярно робили «подорожі» до Заслава або Острога до 1734 року. Пізніше ж селяни мушили возити товари на річки Вепр та Західний Буг, які були пов'язані з портами Балтійського моря.

У 1771 р. під час огляду озимих посівів у фільварках Вишневецького ключа встановили, що «де була посіяна пшениця є тільки бур'ян... і трава, лише зрідка видно стебло.

Цілком нічого сподіватися на пшеницю і жито, і на насіння не

⁸⁶Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. Москва, 1955. С. 82.

⁸⁷ Якубский В. Проблемы аграрной истории позднесредневековой Польши. Ленинград, 1975. С.74

вистачить, Там, де пшениця згнила, де було порожнє поле, засіяв грекою».

За великих коливань урожаїв неврожай одного року компенсувався врожаєм іншого року, запасами, що зберігалися від минулих урожайних років, неврожай одних фільварків – урожаєм інших.

Частину фільваркової землі складали луки. У Яхнівцях 1752 р. налічувалося 6 дворових ділянок луки, які вимагали 650 днів роботи косарів. У 1786 р. у Дзвинячій було 7 ділянок фільваркового луку. Крім того, фільварку належали ще ділянки луки, що була серед селянських земель. У 15 фільварках Вишневецького князівства у 1748 р. було зібрано 60 скирт сіна (від 1 до 14 в окремому фільварці).

Сіно міряли сажнями та возами. У 1775 р. в Лозах було зібрано 31 сажень і 7 возів сіна, в 1778 р. в Залистках – 17 сажнів 5, у 1774 р. у двох фільварках Берестечкого ключа – 143 сажні та 40 возів, у 1775 р. у трьох а ключа - 181 сажень н 156 возів. На півдні Волині лук було мало. Феодали були дуже зацікавлені у збільшенні збирання сіна. В інструкції Почаївському адміністратору було записано: «Сіна готувати якнайбільше»⁸⁸.

З метою збільшення площі лугів нерідко пасовища перетворювалися на луки. У тій же інструкції написано: «Підмонастирним випаси не дозволяти». У 1776 р. у Берестечкому ключі було заборонено випускати худобу навесні «на луки» після косовиці, бо вони залишалися «на отаву». Збирання сіна проводилося панщинною працею, але якщо його не вистачало, то спеціально наймали людей⁸⁹.

Дефіцит робочої сили, особливо у магнатських господарствах, заповнювали наймані робітники. Основною функцією фільварків було отримання товарного виробництва з мінімальними власними витратами. Інвестиції у фільварки стають дедалі інтенсивнішими, що загалом, призвело

⁸⁸Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. Москва, 1955 с.28

⁸⁹Там же. С. 47

до екстенсивних методів ведення сільського господарства та загальної відсутності технічного прогресу⁹⁰.

У XVIII столітті в сільськогосподарському виробництві відбувся певний прогрес. Для розведення було введено чистокровну худобу та тонкошерстих овець, почалося вирощування конюшини. Для транспортування продуктів сільського господарства зі східних районів країни прокладено два канали: канал Огінського, що з'єднав Буг із Прип'яттю і Дніпром, та Королівський канал, що сполучив Буг із Прип'яттю. Але всім нововведенням заважав все нижчий рівень продуктивності кріпацтва⁹¹.

Для селянина відбувся перехід до чиншу, що було набагато вигідніше, ніж відробляти панщину. Чинш досягав 350 грошей з одного лану землі, залишаючись одним із головних видів ренти протягом XVIII ст., а в Правобережній Україні чиншові виплати (поряд із продуктовою рентою) були визначальною повинністю і в 2-й половині XVIII ст. Завдяки цьому відбулася стабілізація умов праці. Такий перехід також сприяв посиленню зв'язку селянського господарства з ринком і розвитку товарно-грошових відносин. Хоча форми повинностей залежали від господарського розвитку тієї чи іншої місцевості, від економічного стану маєтку тощо.

Аграрну реформу було проведено також у королівських маєтках, де регулювались розміри панщини, селяни отримували спадкове право користування землею, яке не дозволялося самовільно відбирати у старостів чи орендарів⁹².

У досліджуваній період панщина була особливо складною. Феодал міг взяти селянську землю і віддати її комусь, або обміняти один шматок землі на інший.

⁹⁰ Гроссман Ю. Деякі спірні питання виникнення фільварково-панщинної системи у Речі Посполитій. Українське слов'янознавство. Київ, 1971. С. 42.

⁹¹ Baranowski I., Wieś i folwark: Studya z dziejów agrarnych Polski. Warszawa 1914.S.143.

⁹² Козій А. Фільварково-панщинна система в Речі Посполитій (проблема генезису). Курс лекцій. Львів, 1993. С. 14

Судова та адміністративна влада на селі все ще була в руках пана. Роль сільського самоврядування була дуже обмеженою, оскільки феодали, особисто або, за допомогою залежного самоврядування, судили селян, стягували з них різні збори і вирішували кожную важливу справу в селі.

У другій половині XVIII ст. площа сільськогосподарських земель збільшилася за рахунок оренди⁹³. Особливо сильним було зростання панської землі в маєтках середньої шляхти. Розміри фільварків варіювались, але все ще переважали господарства площею від декількох до десятка дворів.

Фільварки Волині були відділені від селянської землі та їх будівель. Вони, як правило, розташовувались на краю села. Садиби, крім палаців були переважно дерев'яними, не дуже великими та скромно обставленими. На Волині, фільварки з умов безпеки, як правило, мали оборонний характер⁹⁴.

Значна частина панських господарств у магнатських маєтках та дворянських садибах здані в оренду. Оренда найчастіше була короткостроковою – три роки. Орендарі не дбали про утримання будівель, вони спустошували ліси та не дбали про належний обробіток землі. Всупереч правилам трьох полів, вони також засівали поле в останній рік оренди поля житом або вівсом для досягнення більшої прибутку. Після використання земель близько 20-40% виробництва могли бути продані. Проте, у більшості господарств зерно не продавали, а робили з них горілку або пиво.

Інші галузі виробництва фільварків Волині складали, наприклад, продаж риби, сіна, фруктів, меду. Значний дохід фільваркам приносила деревина.

На Волині в обговорюваний період найменші зміни відбулися в сільському господарстві, яке відіграло домінуючу роль в економічному та соціальному житті регіону. На цей стан в основному впливали дії шляхти створення підпорядкованих відносин на селі.

⁹³ Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Київ, 1959. Ч. 1: Ремесло і мануфактура. С. 320, 321

⁹⁴ Козій А. Фільварково-панщинна система в Речі Посполитій (проблема генезису). Курс лекцій. Львів, 1993. 39 с.

Нестачу робочої сили доповнювали наймом безземельних селян. Форма оренди у фільварках мала тенденцію до зростання до моменту, коли відбулася швидка втрата населення через голод та епідемію з 1735 по 1738 рік⁹⁵.

На фільварках Волині, сильно пошкоджених після війни, де господарі не мали грошей на відбудову ферм, грядки здавали осілим селянам, які платили за це певну оренду. Ця форма обробітку грядки у фільваркових господарствах зникає разом із підвищенням продуктивності цих фільварків⁹⁶.

Волинські фільварки не надто швидко робили спроби перейти на орендну економіку або поступово переходити на контрактну роботу, як це було в деяких випадках сіл інших регіонів Речі Посполитої.

Отже, у периферійних районах Речі Посполитої, до яких відносилась і Волинь, розвиток фільварків прийшов пізніше, ніж наприклад у землі над Віслою. Зміни в управлінні відбулися лише у другій половині XVIII ст. Шляхтич, який мав одне або кілька сіл управляв своїм майном самостійно. У цьому йому допомагали призначені ним помічники, найчастіше, вихідці з селянського населення.

Центром фільварка була садиба. Це було місце проживання не лише власника чи управителя, а й деякої кількості слуг. Інструменти та частина врожаю також зберігалися там. Окрім садиби, на фільварках були розкидані на деякій відстані господарські споруди: комори, корівники, конюшні, свинарники, млини, пивоварні, спиртозаводи тощо. Садиби, крім палаців були переважно дерев'яними, не дуже великими та скромно обставленими. На Волині, фільварки з умов безпеки, як правило, мали оборонний характер.

У XVIII ст. існував ринковий попит на мед та віск, який і стимулював розвиток шляхетського пасічництва на Волині. Основною функцією фільварків було отримання товарного виробництва з мінімальними власними

⁹⁵Varanowski I., *Wieś i folwark: Studya z dziejów agrarnych Polski*, Warszawa 1914s. 143

⁹⁶ Близняк М.Б. Реєстр челяді та пасічників Почаївського монастиря середини XVIII ст. як історичне джерело. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. Острог, 2013. С. 139

витратами. Інвестиції у фільварки стають дедалі інтенсивнішими, що загалом, призвело до екстенсивних методів ведення сільського господарства та загальної відсутності технічного прогресу. Панщина була особливо складною. Феодал міг взяти селянську землю і віддати її комусь, або обміняти один шматок землі на інший.

ВИСНОВКИ

На початку XVIII століття через збитки, спричинені Північною війною, у всій Речі Посполитій почали переважати поселення, засновані на рентних платежах. Тенденції такі йшли із заходу держави, де відбувався розвиток системи оренди житла, що означало поступове зменшення панщини. Кріпацтво через розвиток товарно-грошових відносин стало нерентабельним у галузі сільського господарства. Відбувається певний прогрес у сільськогосподарському виробництві. Для розведення було введено породисту худобу, започатковано вирощування конюшини, але цьому розвитку перешкоджала низька продуктивність кріпацтва.

Щоб виробляти продовольство ефективніше й у більшій кількості, феодалі стали перетворювати свої володіння на комерційне орієнтовані господарства, що називалися фільварками. Прагнучи поставити селянські землі під свій безпосередній контроль, вони включали їх до своїх маєтків і замість оброку вимагали від селян ще більшої відробіткової праці. На відміну від Польщі, де фільваркове господарство швидко набуло значного поширення, на Україні це відбувалося повільніше.

Одночасно з концентрацією земельної власності відбувався також інтенсивний розвиток фільваркової системи, тобто розгортання феодалами власного господарства, заснованого на праці поневоленого селянства. Виникла ця система в першу чергу внаслідок розвитку товарно-грошових відносин. Спираючись на свою політичну могутність, шляхта намагалася збільшити доходи шляхом розгортання власної підприємницької і торгової діяльності, придушувала діяльність купців і підприємців не шляхетського походження. Однак у сфері товарного обігу шляхта змушена була поступатися перед новим, що лише почав народжуватись, класом - буржуазією. Основним джерелом доходів залишалося, як і раніше, сільське господарство. Отже, перед шляхтою постало питання про підвищення його прибутковості. Інтенсивна перебудова господарства феодалів найбільш

характерна для періоду кінця XVI-XVIII ст. Реорганізація панських господарств вилилась у створення фільварків.

Можна зробити висновок, що на Волині у другій половині XVII-XVIII ст. селяни були основною виробничою силою у фільварково-панщинних господарствах і перебували у поземельній і особистій залежності від поміщика.

Значну частину землі, що належала селянам, захопили фільваркові господарства. Площа фільварків росла, а разом із ним зростало кріпацтво.

Таким чином, на Волині з'являється значна частина сільського населення, яке мало невелику площу землі, посівів та безземельних селян.

Обмеження можливості продажу зернових продуктів призвело до розширення лікєро-горілочаної промисловості та посилення монополії на пропінацію. Дедалі частіше траплялися випадки продажу безземельних селян, часто навіть батьків та дітей продавали окремо. Селянин був змушений платити дедалі більше податків.

Зниження ефективності панщини та сільськогосподарського виробництва також болісно відчувала дрібна і середня шляхта. Передача дрібного та середнього магнатського господарства великим магнатським господарствам ставала дедалі поширенішою. Зростання феодального землеволодіння у XVIII ст. супроводжувалося концентрацією земельного фонду і селян у руках магнатів. Магнатські латифундії інтенсивно витісняли середнє і дрібне шляхетське землеволодіння.

Отож, на Волині мало місце зростання товарності магнатського господарства у XVIII ст., що і вело до створення нових фільварків і збільшення норми повинностей селян, адже всі основні види господарських робіт (заорки весною, оборки восени, зажинки, обжинки, закоси, обкоси) виконувалися ними та їхнім інвентарем. Панщина переважала на півдні Волині (до 234 днів у рік), інтенсивно поширювалася на Поділлі та в окремих

районах Київщини, однак на півдні Брацлавщини і Київщини її майже не було. Крім панщини, посполиті відбували й інші повинності: шарварки (дорожна повинність), толоки, сторожу, гребельне та ін. Та і впровадження панщини обмежувало селянське господарство, що надавало поміщикаві робочу і тяглову силу.

На Волині у XVIII ст. селяни були основною виробничою силою у фільварково-панщинних господарствах і перебували у поземельній і особистій залежності від поміщика.

В економічному плані власність феодалів на землю реалізовувалась у різних формах ренти: продуктивній, грошовій та відробітковій. Панщина, на відміну від сусідніх воєводств Правобережжя, стала головною формою експлуатації селян Волині. Вона досягала 5-6 днів, а на півночі воєводства – 3-4 дні в тиждень з волоки. Проте, у середині XVIII ст. розміри панщини зросли. Це було пов'язано із підвищенням цін на зерно і відповідно – збільшенням посівних площ фільварків, які потребували додаткової робочої сили.

Положення селян та їх низька продуктивність на панщині створювали умови її перетворення на ренту, що було набагато вигіднішим для селянина. Перехід до ренти сприяв посиленню зв'язку селянського господарства з ринком та розвитку товарно-грошових відносин. Багато реформ було проведено також у королівських маєтках, де регулювався розмір панщини, селяни отримували спадкове право користування землею, яке не дозволялося самовільно відбирати у старост чи орендарів. Оренда здійснювалася в деяких королівських селах. Значну частину землі, що належала селянам, було перетворено на фільварки.

Окрім великої панщини, становище селянства значно погіршувалося за рахунок різноманітних податків та відробітків на панських полях. Найпоширенішими поборами у господарстві феодала були такі: «спасне» – за право випасати худобу; «сухомельщина» – за помел зерна; «очкове» – за

кожен вулик на пасіці, але за умови, що селянин мав менше 10-ти вуликів, якщо їх нараховувалося більше, то у вигляді данини збирався мед від кожного десятого пня.

У XVIII ст. більшість волинських земель, дістала можливість стабільного, без зовнішніх втручань - жажливих татарських нападів XVII ст. розвитку. Соціально-економічний розвиток земель Волині мав свої особливості, які полягали насамперед у тому, що економічною основою цих регіонів було велике землеволодіння у формі магнатських латифундій з його фільварково-кріпосницьким гнітом, яке гальмувало вільний розвиток сільського господарства, ремесел і торгівлі, а також міст. Однак під впливом товарно-грошових відносин землевласники шукали шляхів підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, розвивали ремесла і промисли, торгівлю. Основною галуззю сільського господарства було землеробство, тваринництво не мало товарного характеру. Позитивним було зростання чисельності міст і містечок краю.

Проте, селяни Волині XVIII ст. були обмежені в можливості обробітку своїх господарств і не були зацікавлені в модернізації обробітку фільваркових земель, які належали шляхті. Спосіб обробки землі та неефективна робота селян визначали врожайність, яка повільно зростала і в середині XVIII ст. не перевищувала рівень кінця XVI ст.

Низькі врожаї були спричинені затримкою в сільському господарстві і причиною цьому була економічна та соціальна відсталість Волині, яку слід було подолати, але це не було в інтересах дворянства, оскільки загрожувало їх пануванню в економічному та політичному житті.

На рубежі XVII-XVIII століть у господарстві фільварків сталася криза, спричинена падінням цін на сільськогосподарську продукцію через численні війни в Європі (Тридцятирічна війна, криза в Англії), і також в самій Речі Посполитій (Шведський потоп, козацькі повстання). Отже, була проведена швидка реформа. Кількість щотижневої роботи було збільшено, що призвело

до необхідності появи найманих робітників, які отримували від селян коня, що дозволяло їм виконувати необхідну роботу. Деякі селянські сім'ї також відправляли в найми своїх синів або працювали разом в сімейних господарствах. Ця стратегія збільшила кількість робочої сили та одночасно ліквідувала безробіття. Також було введено зобов'язання час від часу купувати сільськогосподарську продукцію (включаючи алкоголь). Незважаючи на суворі умови, протестів працюючих селян не було, а лише епізодична словесна критика та таємні втечі з села, також зросли витрати на утримання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Балух В. Фільварки пізньосередньовічної Польщі. Чернівці, 1999. 378 с.
2. Баранович О. З історії заселення Південної Волині. *Записки історично-філологічного відділу*. Київ, 1925. Кн. VI. С. 10–19.
3. Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. Москва, 1955 256 с.
4. Баранович А.И. Фільварки Вишневецкого ключа во второй половине XVIII ст.»*Академику Б.Д. Грекову ко дню 70-летия*«. Москва: изд-во АН СССР, 1952. С. 303-310.
5. Берковський В.Г. Фільваркове господарство Славутського ключа у XVIII ст. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею*. Нетішин, 2017. Вип. 6. С. 95-102.
6. Бирук М.М. Села Острозької волості у кінці XVIII ст. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. Острог: Національний університет «Острозька академія», 2012. Вип. 19. С. 51-68.
7. Близняк М.Б. Фільварок та селяни на Волині у другій половині XVIII ст. (на прикладі фільварку у селі Попівці). *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*. Луцьк, 2014. Вип. 10. С. 78-92.
8. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. / Пер. з фр. Григорій Філіпчук. – К.: Основи, 1997.
9. Брянцева Т.П. Сельская округа городов Правобережной Украины в XVIII в. *Актуальные проблемы аграрной истории Украины* / Сб. научн. трудов. Днепропетровск: ДГУ, 1980. С. 159-167.
10. Близняк М.Б. Городяни Волині XVIII ст.: національний склад і конфесійні характеристики. *Збірка матеріалів III Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку»*. Дніпро, 2018. С. 139–142
11. Близняк М.Б. Реєстр челяді та пасічників Почаївського монастиря середини XVIII ст. як історичне джерело. *Наукові записки Національного*

університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2013. С. 138-146

12. Бойко І. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVIII ст. Львів, 1963. 334 с.

13. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст. Т. 1.: Структура повсякденності: можливе і неможливе / пер. з франц. Г. Філіпчука. Київ: Основи, 1995. 542 с.

14. Брянцева Т. П. Соціальна структура населення міст Волині наприкінці XVIII ст. *Вісник КДУ: серія історії*. Київ, 1981. Вип. 21. С. 79-87.

15. Верменич Я. В. Волинська губернія. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / ред. кол.: В. А. Смолій (голова)*. Київ: Наук. думка, 2003. Т. 1 : А-В. С. 606.

16. Верменич Я. Хмельницька область. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова)*. Київ: Наук. думка, 2013. Т. 10.

17. Вінтонів О.О. Фільварок в умовах кризи феодального господарства та шляхи його відбудови в XVII-XVIII ст.: історіографія проблеми. *Український селянин*. Київ, 2004. Вип. 8. С. 36-39.

18. Гомонець В. Соціальна політика російського уряду на Волині наприкінці XVIII – на початку XIX століття. *Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє*: матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. асп. і студ. Луцьк, 2007. Т. 1. С. 35–37.

19. Гроссман Ю. Деякі спірні питання виникнення фільварково-панщинної системи у Речі Посполитій. *Українське слов'янознавство*. Київ, 1971. 150 с.

20. Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. Київ, 1954. 350 с.

21. Гуржій О., Реєнт О., Шапошнікова Н. Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII-початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 365 с.

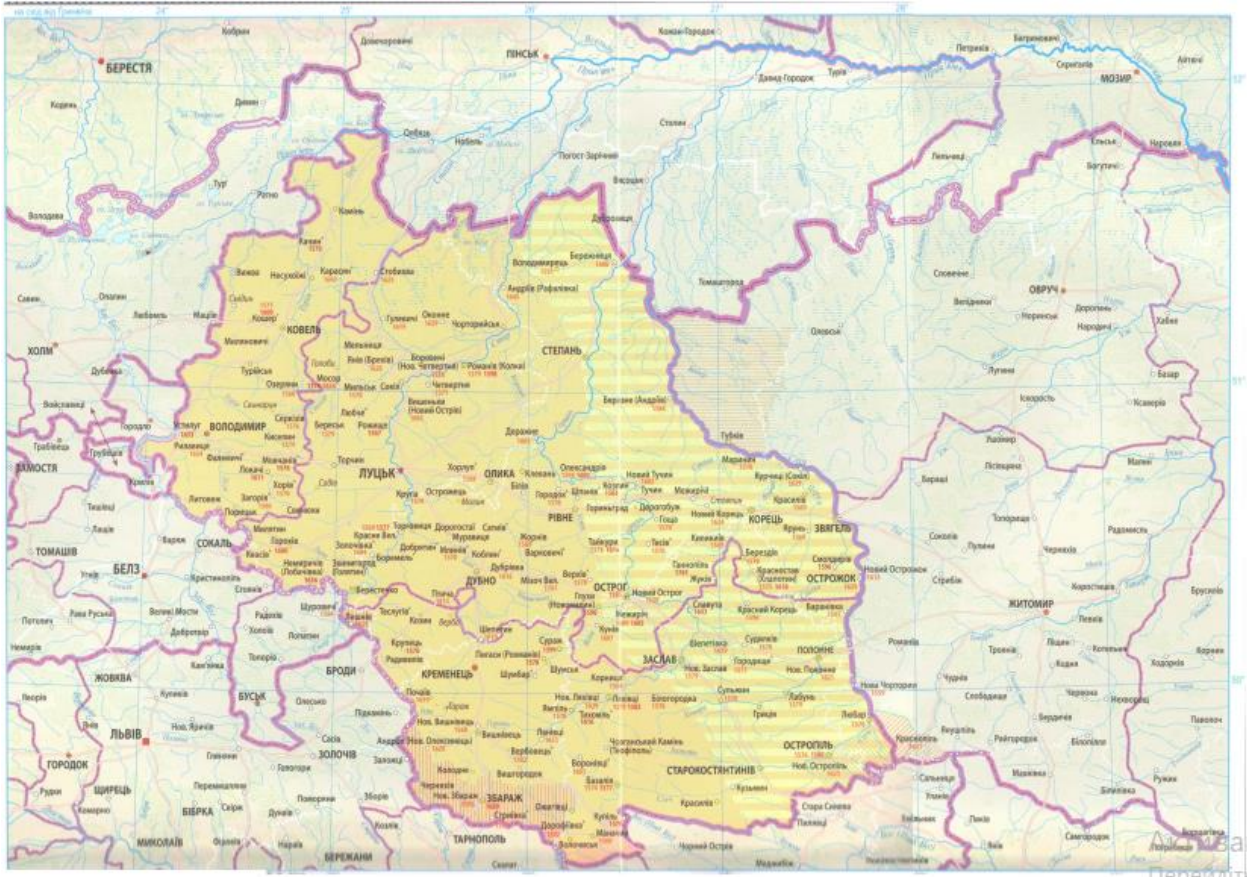
22. Гуртовий Г. Волинь - край козацький: Історико-краєзнавчі нариси. Луцьк: Надстир'я, 2000. 352 с.
23. Денисюк В. Релігійний аспект в інкорпораційній політиці російської влади на Волині наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. *Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє*: матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. асп. і студ. Луцьк, 2009. Т. 1. С. 23-25
24. Жупанський Я., Круль В. Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства. *Краєзнавство*. 1994. №1. С. 3-6. URL: http://resource.history.org.ua/publ/kraj_1994_1_3 (дата звернення 14.04.2020).
25. Історія Волині: З найдавніших днів і до наших часів / О. Г. Михайлюк та ін. Львів: Вища школа, 1988. 238 с.
26. Історія Волині. Т.1: Навчальний посібник / Наук. ред. І. Ворончук. Київ; Харків: Видавець О. Савчук, 2021. 384 с.
27. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Хмельницька область / Ред. кол. тому: Мехеда М. І. (гол. редкол.), Гаврик Ю. О., Галай Д. М. (відп. секр. редкол.), Гарнага І. В., Главак Т. В. (заст. гол. редкол.), Гуменюк С. К., Ігнатов О. С. (заст. гол. редкол.), Коваленко Л. А., Копилов А. О., Ланевський В. П., Мещишин А. І., Олійник Л. В., Соколяненко В. В., Степенко О. Д., Суровий А. Ф., Тищенко В. І. АН УРСР. Інститут історії. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. – 708 с.
28. Калініч Т. Формування територіального устрою Волинської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. *Літопис Волині* : всеукр. наук. часоп. / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2008. Ч. 4. С. 29-34.
29. Карліна О. Доходи і видатки повітових міст Волинської губернії наприкінці XVIII – в середині XIX ст. *Історичні студії Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки* / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2009. Вип. 1. С. 16-22.
30. Козій А. Фільварково-панщинна система в Речі Посполитій (проблема генезису). Курс лекцій. Львів, 1993. 39 с.

31. Костиця М. Ю., Кондратюк Р. Ю. Волинська губернія. *Енциклопедія сучасної України : у 30 т.* Київ, Т. 10. 2003-2019.
32. Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI-XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів 2012. 702 с.
33. Маркіна В.О. До питання застосування найманої праці в господарствах польських магнатів на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. *Вісник Київського університету. Серія історії та філософії.* Київ, 1958. № 1. 205с.;
34. Мартинчук С. Мануфактурне виробництво Волинської губернії наприкінціXVIII – на початку XIX ст. *Людина, суспільство, політика:актуальні виклики сучасності: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 12–13 лютого 2016 р.)*Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2016.С. 134–138.
35. Мовчун С. Волинське селянство в системі фільваркового господарства у XVIII ст. // *Terra Incognita : студентський науковий журнал / Ред.кол.:Мартинюк Н., Мартинюк О., Юшук Т. та ін.* Острог: Вид-во НУОА, 2018. Вип. 2. С. 42 - 52.
36. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Київ, 1959. Ч. 1: Ремесло і мануфактура.
37. Муляр А.М. Міграційні процеси на Правобережній Україні в кінці XVII-на початку XVIII ст. *Український історичний журнал.* 2000. Вип. 2. С. 94-102.
38. Пичета В.А. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии. Москва, Государственное социально-экономическое издательство, 1940. 136 с.
39. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание Волынской епархии. Почаев, 1899. Т. 4: Староконстантиновский уезд. 934 с.
40. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. *Краєзнавчий словник - від найдавніших часів до 1914 року.* Вінніпег: Накладом Товариства «Волинь», 1986. Т. 2: Л-Я. 578 с.

41. Шаблій О. І. Географія українських й сумежних земель. *Енциклопедія НТШ*. Київ; Львів; Тернопіль, 2016. С. 546–550.
42. Якубский В. Проблемы аграрной истории позднесредневековой Польши. Ленинград, 1975. 121 с.
43. Baliński M., Lipinski T. *Starożytna Polska*. Warszawa : nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. T. II. Część 2. S. 930-931.
44. Baranowski I., *Wieś i folwark: Studya z dziejów agrarnych Polski*, Warszawa 1914. 516 s.
45. Baranowski B., *Zmiany w stosunkach folwarczno-pańszczyźnianych w drugiej połowie XVIII w., [w:] Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce tom II, Część IV*, Warszawa 1964, s. 107.
46. Rutkowski Jan. *Historia gospodarcza Polski (do 1864)* /Jan Rutkowski: y przedm. Witolda Kuli. – Warszawa: Ksieka i Wiedza, 1953. 568 s.
47. Wołyń. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*. Warszawa, 1893. T.XIII. S. 915-935.

ДОДАТКИ

Додаток 1. Карта 4. Волинь в останній третині XVI-XVIII ст.

Джерело: Історія Волині. Т.1: Навчальний посібник / Наук. ред. І. Ворончук. Київ; Харків: Видавець О. Савчук, 2021. 384 с.